

XVI-XVII. YÜZYIL İSTANBUL MİMARİSİ

HALİL İBRAHİM DÜZENLİ*

İstanbul'un XVI. yüzyılı hakkında bu zamana kadar yazılan mimarlık tarihlerinde en önemli vurgu şüphesiz Mimar Sinan'a ve onun eserlerinden özellikle camilerdir. Çünkü XX. yüzyıl İstanbul'una şöyle bir bakıldığında dahi, şehrin silüetinin ve yaşam merkezlerinin hâkim noktalarında ağırlıklı olarak camiler ve Sinan görünmektedir. Ayasofya'nın minareleri ve Haseki Hamamı ile Atmeydanı'nı, Süleymaniye ile Eski Saray'ı, Şehzade ile İstanbul'un ticari merkezlerinden olan kapanlar bölgesini ve daha birçok şehir mekânını dönüştüren, belirleyen, algısını muhkemleştiren Mimar Sinan'dır. Fakat bu anlatı kuru ve teknik bir dille ifade edilmişti. İstanbul'un mimarlık tarihi bağlamındaki ilgi, uzun süre böyleyken tarihçilerin ve diğer sosyal bilim disiplinlerinden araştırmacıların katkısı ile Kanunî ve diğer padişahlar, hanım sultanlar, üst düzey devlet ricali bâniler ve kişilikler olarak; Süleymaniye inşaat defterlerinin gösterdiği üzere usta, kalfa, malzeme tedariki, yapı maliyeti vb. gibi konular mimarinin diğer bileşenleri ya da sosyoekonomik tarihi olarak; Mimar Sinan ve sonraki mimarbaşılar biyografileriyle ya da *mimar prosopografisi* (grup tarihi) adı altında, mimarlık tarihinin gündemine daha fazla girdi. Dönemin iki önemli ve biricik mimarlık metni ise bu anlatıları güçlendirmek amacıyla kullanıldı. XVI. yüzyılın sonlarında (yaklaşık 1587) Mimar Sinan hakkında, onun ağzından Sâî Mustafa Çelebi tarafından kaleme alınan *Tezkiretü'l-bünyân* ve XVII. yüzyıl başlarında (1614) Sultanahmet Camii'nin mimarı Mimarbaşı Sedefkâr Mehmed Ağa hakkında Cafer Efendi'nin kaleme aldığı *Risâle-i Mi'mâriyye*'dir. Bu metinlerin, mimarinin açıklanmasına başka türlü katkılar sunabileceğine ya da mimarinin diğer toplumsal ve bireysel eylemlerle bağının kurulmasında işlevleri olabileceğine dair düşünceler yeni yeni tartışılmaktadır.

Bu makalede İstanbul'un XVI ve XVII. yüzyıl mimarlık tarihi yukarıda bahsedilen konular bağlamında bu zamana değin yapılmış araştırmalar ve kuramsal çerçeveler üzerinden irdelenecek. Başka bir ifadeyle, İstanbul mimarisi mimarlar, yapılar, bâniler, mimarlık metinleri ve mimarlıkla ilgili metinlerle, mimarlığın biçimsel ve sosyoekonomik tarihi gibi bileşenlerle açıklanmaya çalışılacaktır.

FETİHTEN 50 YIL SONRA İSTANBUL

Fatih ve II. Bayezid dönemlerinden devralınan mimarlık mirası, İstanbul'u XV. yüzyıla hazırlamıştı. Yedikule, tophane ve baruthaneler, tersaneler, suyolları ikmal, imar ve inşa edilmişti. Bütün bu tesisler, üzerinde büyük külliye ve çeşitli yapılar inşa edilecek kentsel sahneyi kurmuştu. Ayasofya mabedinin camiye çevrilmesi bu yolda ilk adım ve bir anlamda yeni külliye mimarilerinin habercisi olmuştu. Darphane kurulmuş, idari merkez Eski Saray, askerî tesis Eski Odalar, ticari merkez Bedesten tebellür etmişti. Ahalinin iâşe tedarik alanları Tahtakale, un, yağ, yemiş ve gümrük kapanları bu işlevlerini yerine getiriyordu. Eyüp'teki Eyyûb el-Ensârî'nin mekânı kutsal ışığını yaymaya başlamıştı. Mahmut Paşa İmaretî, Üsküdar Rum Mehmet Paşa İmaretî, Aksaray Has Murat Paşa Külliyesi, Şeyh Ebü'l-Vefa İmaretî yeni imar ve iskân alanları tanımlamıştı. Fatih Külliyesi ibadet, ilim, adap ve mimariye yeni ve büyük ufuklar kazandırmıştı. Yeni Saray ise Topkapı oluyordu. Eski Saray, Yeni Saray'a taşınıyordu. Beyazıt Camii şehrin ikinci ulu camii olmuştu ve vezirler Divanyolu'nda kendilerini göstermeye başlamıştı. Bursa ve Edirne mimarisi İstanbul'a taşınıyor, İstanbul'da da yeni denemeler yapılıyordu. Yavuz Sultan Selim Külliye'sine giden yol böyle döşenmişti.

* Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

1- Yavuz Sultan Selim Külliyesi

Yavuz'un Makamı

İstanbul'un Fatih ve II. Beyazıt külliyelerinden sonra üçüncü selatin camii ve külliyesi olan yapılar topluluğunun yani Yavuz Sultan Selim Camii (bşl. 1520-1521 - btş. 1522) ve Külliyesi'nin öneminin bizatihi bu özelliğinden kaynaklandığını söylemek yanlış olmaz. Külliyenin, Kanunî tarafından padişah olur olmaz babası I. Selim için yaptırıldığı, yaygın bir görüştür. Caminin bitiriliş tarihi, kitabesine göre, 1522'dir. 1500'lerin ilk yarısı İstanbul'unun merkezî olmayan bir bölgesinde yapıldığı araştırmacılar tarafından sıkça dile getirilmektedir. Fakat bu görüş kuşku götürür, zira Fatih Çarşamba, o yıllarda İstanbul'un en kalabalık semtlerinden biridir. Dolayısıyla Ayasofya-Beyazıt-Fatih-Edirnekapı aksının dışında kalsa da Yavuz'un hatırası için seçilen saha meskûn bir mahaldir ve

Haliç'ten bakıldığında etkili bir konumdur. Henüz İstanbul'un, iskân yoğunluğunu farklı merkezlere kaydırarak diğer büyük külliye inşaa edilmemiştir. 1556 tarihli vakfiyesinde cami, darüzziyafe (tabhane), türbe, imarethane, kiler ve ahır kayıtlıdır.¹ Sultan Selim, buradaki türbede medfundur. Ayrıca külliyenin içinde sıbyan mektebi de vardır. Bu külliye ayrı olarak yaklaşık otuz sene sonra başka bir yerde Mimar Sinan'ın yaptığı Yavuz Selim Medrese'si de bulunmaktadır. Günümüze gelen yapılar cami, türbeler ve sıbyan mektebidir.

Yavuz Sultan Selim Camii plan ve biçim özellikleri itibarıyla Edirne Beyazıt Camii'ne referans verir. Cami ana mekânı tek kubbeli bir küptür ve her iki yanına yerleştirilmiş hacimlerden oluşur. "Ters T planlı",

¹ Doğan Kuban, "Sultan Selim Külliyesi", *DBİst.A*, VII, 62.

2- Yavuz Sultan Selim Camii

“zaviyeli”, “tabhaneli” gibi adlandırmaları olan bu yaklaşım, İstanbul Beyazıt Camii’nden sonra Yavuz Sultan Selim Camii aracılığıyla da İstanbul’a girmeye devam eder. İstanbul, Edirne ve Bursa’yı bünyesine katmayı sürdürmektedir. XVI. yüzyılın ilerleyen zamanlarında Edirne, Bursa’nın yanı sıra başka coğrafyalar ve Ayasofya gibi İstanbul’un kadim anıtları da içselleştirilecek ve yeni terkiplerin temel dinamikleri olacaklardır. Yavuz Sultan Selim Camii bu yoldaki önemli duraklardan biridir. “Mısır fatihi Yavuz, Sultan Selim Camii’ni (1522), Bursa üslubu ile Edirne Beyazıt Külliyesi’nin mimarisini birleştiren ve yüceleştiren bir şekilde Haliç’e hâkim bir noktada, Çukurbostan adıyla anılan Bizans sarnıcının yanında Mimarbaşı Acem Ali’ye inşa ettirmiştir.”² Mimar Acem Ali tarafından yapıldığı öne sürülse de, bu savın bir kanıtı yoktur. Diğer taraftan, o devirde imparatorluğun mimarlık faaliyetinin içinde olan Acem Ali’nin, Sultan Selim Külliyesi inşasında bulunduğu kuvvetle muhtemeldir.

2 Turgut Cansever, *Mimar Sinan*, İstanbul 2005, s. 94.

İstanbul’un Mimarbaşı Unvanlı İlk Mimarı: Alaeddin Ali bin Abdullah, Acem Alisi

Beyazıt Camii inşaatında mimar Yakub Şah bin Sultan Şah’ın halifesi olarak Mimar Acem Ali’nin Osmanlı belgelerinde görüldüğü ilk tarih 1503’tür.³ Bir Osmanlı ve İstanbul mimarı olarak varlığı bu tarihten itibaren bilinen Acem Ali, 1539 yılında vefat etmiştir.

Mimarın birincisi 1525, diğeri 1537 tarihli iki vakfiyesi vardır. İlk vakfiyesinde “el-Üstâdu’l-kâmilü’l-habîr ve’l-mühendisü’l-mâhirü’l-hatîr (...) hakîm ‘Alâ’ü’l-dîn ‘Alî Bey ibni ‘Abdü’l-kerîm re’isü’l-mi’mârînü’l-emîrîn”; ikinci vakfiyede ise “el-Üstâdu’l-kâmilü’l-habîr ve’l-mühendisü’l-mâhirü’l-hatîr ‘alemü’l-mühendisîn re’isü’l-mi’mârîn (...) ‘Alî Bey ibni ‘Abdü’l-vehhâb” şeklinde tesmiye ve tavsif edilmiştir.

3 Mimar Acem Ali ile ilgili bilgiler, XV-XVI. yüzyıl Osmanlı başmimarları ve diğer mimarlar ile ilgili belgelerin toplu olarak zikredildiği ve yorumlandığı şu iki kaynaktan derlenmiştir: Stefanos Yerasimos, “15.-16. Yüzyıl Osmanlı Mimarları: Bir Prosopografya Denemesi”, *Afife Batur’a Armağan Mimarlık ve Sanat Tarihi Yazıları*, ed. A. Ağır, D. Mazlum ve G. Cephaneçgil, İstanbul 2005, s. 41; Gülru Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu’nda Mimari Kültür*, çev. Gül Çağlalı Güven, İstanbul 2013, s. 209-210.

3- Yavuz Sultan Selim Camii

1525 yılındaki vakfiyesinde “re’isü’l-mi’mârînü’l-emîrîn” ve 1525-1526 tarihli cemaat-ı mimarân listesinde ise “Alâ’ü’d-dîn ser-mi’mârân” olarak geçer ve ölümüne kadar listelerde mimarbaşı olarak bulunur. 1539 yılında ölmüş olabileceği düşünülen, Acem Ali’nin selevi, başmimar olduğu kabul edilebilecek “üstad Yakub Şah el-mi’mâr el-mühtedî”den sonra kelime olarak başmimar sıfatını alan ilk kişinin Acem Ali olduğu bilinir. Bu itibarla başmimar unvanının mimarlık mesleğinin ayırt edici bir vasfı olarak, Kanunî dönemiyle kullanılmaya başlandığı söylenebilir.⁴ Şüphesiz daha önceden de başmimar anlamına gelebilecek kıdemli ve yetenekli mimarlar ya da birinci mimarlar söz konusudur.

Mimar Acem Ali’nin İstanbul’da Sinan’ın mimarbaşı olduğu dönemden (1539) önce yapılan üç büyük selatin camiinde/külliyesinde mimar olarak çalıştığı bilinir. Beyazıt Camii’nde mimar halifesi olarak çalışır. 1511’de Fatih Camii’nin tamiratında görevlidir. 1513 tarihinde

Yavuz Sultan Selim tarafından öldürütülen padişahın kardeşlerinin türbelerinin yapımı ile vazifelenmiştir. Ayrıca 1510’da Boğazkesen Kalesi’nde (Rumelihisarı) bir hamam ve aynı tarihte İstanbul surlarının tamiratını yapar. 1520’li yıllarda ise Topkapı Sarayı’nın Divanhane’sini tamamlar (1528). Divanhane yapımından iki-üç yıl önce Topkapı Sarayı sularının düzenlemesini gerçekleştirir. Bursa (Pirinç Hanı, 1507), Amasya (II. Beyazıt Camii tamirâtı, 1509) ve Dimetoka Sarayı tamirâtı (1510) yapı faaliyetinde bulunduğu diğer duraklardır.

Vakfiye kaydına göre, kendi adıyla anılan Üstat Acem Alisi Camii Mahallesi’nde (Mahalle-i Câmi’-i Üstâd ‘Ali eş-şehîr bi-‘Acem ‘Alisi)⁵ cami, mektep ve zaviye yapmıştır. Bugün Melek Hatun Mahallesi Mimar Acem Camii Sokağı’nda yer alan Mimar Acem Camii, 930 (1523-1524) tarihinde inşa edilmiştir. XVIII. yüzyılda onarım

⁴ Stefanos Yerasimos, *İstanbul: İmparatorluklar Başkenti*, çev. Ayşegül Sönmezay ve Ela Güntekin İstanbul 2010, s. 252.

⁵ Ömer Lutfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi (haz.), *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 953 (1546)*, İstanbul 1970, s. 382; 1600 tarihli *Vakıflar Tahrîr Defteri*’nde cami yerine “mescid” ifadesi geçmektedir (Bkz. Mehmet Canatar (haz.), *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 1009 (1600)*, İstanbul 2004, s. 631).

4- Yavuz Sultan Selim Camii avlu giriş kapısı

geçirmiş, XIX. yüzyıldan bu yana ise iki yangın sonucunda ortadan kalkmış, yeniden inşa edilmiş ve orijinal hâliyle bugüne gelememiştir.⁶

Acem Ali, deyim yerindeyse İstanbul'u elli sene boyunca baştanbaşa yapılarla donatacak halefi Sinan'dan önce, katkıda bulunduğu üç külliye ile İstanbul'u Sinan'a hazırlamıştır.

MİMAR SİNAN VE İSTANBUL

Bîsütûn Dağı'nın Mimarı: Üstad-ı Kâr-dân-ı Ser-Mimarân Sinan bin Abdülmennan

Ben ki mi'mâr-ı mübârek-makdemem/Ben ki pîr-i hânkâh-ı âlemem; Hak bilür yapdum neçe beyt-i ilâh/Neçe biñ mihrâb kıldum secdegâh; Hamdülillâh saklayup İslâmumu/'Adl-ile hüküm

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Baha Tanman, "Mimar Acem Camii ve Tekkesi", *DBİst.A.*, V, 465-467.

eyledüm ahkâmumu; Hasb-i hâlüm añlamañ kasd-i riyâ/Umarın kim edeler hayr du'â; Mâlı olanlar eder câmi' binâ/Bir du'â muhtâcıdur bay u gedâ; Bende umar anlara ola yakın/Rahmetullâhi 'aleyhim ecma'ın (Sâi Mustafa Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyan*⁷).

(Ben ki gelişi uğurlu bir mimarım/Ben ki dünya tekkesinin piriyim; Allah bilir, çok Tanrı evi yaptım ben;/Secde edilsin diye nice bin mihrap diktim. Şükürler olsun koruyup İslam'ımı/Hep adaletle verdim kararlarımı. Sözlerimi ikiyüzlülük sanmayın/Hayır dua edilmesidir bana umudum. Malı olanlar cami inşa ederler/Zengin de yoksul da bir dua beklerler. Umar bu kul, onlara olmayı yakın/Allah hepsine rahmet eylesin.)

Her san'atun üstâdı ve her Bî-sütûn'un Ferhâd'ı vardır. Bu kârı mi'mâr ile müşâvere lâzımdur. Bunun lâzım olan 'amelîsidür, 'ilmîsi değüldür." Merhum ve Mağfur Sultan Süleyman bin Selim Han (Saî Mustafa Çelebi, *Tezkiretü'l-bünyân*⁸).

(Her sanatın ustası ve her Bîsütun Dağı'nın bir Ferhad'ı vardır. Bu işi mimarbaşına danışmak gerekir. Bize gereken uygulamadır, kuram değıldir." Kanunî Sultan Süleyman.)

Sinan tahminen 1490'lı yıllarda doğmuş, 1588'de vefat etmiştir. 1514'te I. Selim'in İran seferi sırasında Kayseri sancağından devşirilmiştir. "Türk yanına" verildikten sonra "acemioğlanı", Sultan Süleyman devrinin başlarında "yeniçeri" olmuştur. Daha sonraki bürokratik durakları Belgrat (1521) ve Rodos (1522-1523) seferlerine katıldıktan sonra "atlı sekban", Mohaç Seferi'nde (1526) "acemioğlan yayabaşısı", "kapiyayabaşısı", Alman Seferi'nde (1532) "zenberekçibaşı", Bağdat Seferi dönüşünde (1536) "haseki" olarak aşmıştır. "Mimar, haseki" olan Sinan, "subaşı",⁹ 1539'da Sadrazam Lütfi Paşa'nın önerisiyle "mimarbaşı"dır.¹⁰ Bugün bakıldığında mimarbaşı olduğu zamandan vefat ettiği 1588 yılına kadar, yaklaşık 50 yıl boyunca imparatorluğun çeşitli coğrafyalarındaki eserlerde mimar olarak artık onun ismi geçer. İmparatorluğun en varlıklı ve münbit zamanlarının bir numaralı imar edicisi odur. Özellikle saray üst sınıfları ve diğer varlıklı hamilerin ilk başvuru merciidir.

⁷ Sâi Mustafa Çelebi, *Yapılar Kitabı: Tezkiretü'l-bünyan ve Tezkiretü'l-ebniye: Mimar Sinan'ın Anıları*, haz. Hayati Develi ve Samih Rifat, İstanbul 2002, s. 70 (transkripsiyon: s. 152 [vr. 12a]).

⁸ Sâi, *Yapılar Kitabı*, s. 50 (transkripsiyon: s. 151 [vr. 5b]).

⁹ Sâi, *Yapılar Kitabı*, s. 126.

¹⁰ Yerasimos, "15.-16. Yüzyıl Osmanlı Mimarları", s. 52.

Padişahlar, hanım sultanlar, veziriazamlar, vezir ve paşalar, ilmiye mensupları ve şeyhler, kalemiye mensupları (nişancı ve defterdarlar), saray görevlileri (ağalar ve seyfiye mensupları) ve daha birçokları isimlerinin ilelebet yaşaması ve hayır yolunda yâd edilebilmek için doğal olarak mimarlık faaliyetiyle ilgili devletin bürokratik sisteminin en üst makamında yer alan Sinan'la muhatap olmuşlardır.¹¹

Padişahlardan Kanunî Sultan Süleyman için İstanbul'u (Süleymaniye Külliyesi), II. Selim için Edirne'yi (Selimiye Külliyesi), III. Murad için ise Manisa'yı (Muradiye Külliyesi) *beyt-i ilah* ile tezyin etmiştir. Malı olanlara camiler inşa etmiştir. Padişahattan sonra gelenler hanım sultanlardır. Şöyle ki Kanunî Sultan Süleyman'ın eşi, II. Selim'in annesi Haseki Hürrem Sultan (Avratpazarı-Haseki Külliyesi); Kanunî ve Hürrem Sultan'ın kızları, Veziriazam Rüstem Paşa'nın eşi Mihrimah Sultan (Edirnekapı ve Üsküdar Mihrimah Sultan külliyesi), II. Selim'in eşi, III. Murad'ın annesi Valide Nurbanu Sultan (Üsküdar Atik Valide Külliyesi); II. Selim'in kızı, Vezir Zal Mahmud Paşa'nın eşi Şah Sultan (Eyüp Şah Sultan Camii, Yenikapı dışında Merkez Efendi Külliyesi) padişahlardan sonra Sinan'ın en önemli hamileridir.

Sinan'ın mimarbaşı olduğu dönemde veziriazamlık makamında bulunmuş devlet adamları, ona inşa ettirdikleri binalarla, mimari pratiğinin daha fazla görünür olmasında önemli rol oynamışlardır. Sokullu Mehmed Paşa (Eyüp -İsmihan Sultan ve- Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi, Kadırga Limanı -İsmihan Sultan ve- Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi, Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa Camii), Rüstem Paşa (Tahtakale Rüstem Paşa Camii), Kara Ahmed Paşa (Topkapı Kara Ahmet Paşa Külliyesi), Semiz Ali Paşa (Marmara Ereğlisi Semiz Ali Paşa Camii), Hadım Mesih Paşa (Yenibahçe Mesih Paşa Camii) bu veziriazamlar arasındadır.

Vezirler ve çeşitli bürokratik görevlerdeki bazı paşaların bina talepleri, Sinan mimari pratiğinin hem İstanbul içinde hem de imparatorluğun diğer coğrafyalarında önemli derecede yaygınlık kazanmasına yol açmıştır. Barbaros Hayreddin Paşa (Beşiktaş Barbaros Hayrettin Paşa Türbesi), Sinan Paşa (Beşiktaş Sinan Paşa Külliyesi), Piyale Mehmed Paşa (Kasımpaşa Piyale Paşa Camii), Kılıç Ali Paşa (Tophane Kılıç Ali Paşa Külliyesi) gibi kaptanıderyalar başta olmak üzere, Zal Mahmud

Paşa (Eyüp -Şah Sultan ve- Zal Mahmud Paşa Külliyesi), Hadım İbrahim Paşa (Silivrikapı Hadım İbrahim Paşa Camii ve Türbesi), Musahip Şemsi Ahmed Paşa (Üsküdar Şemsi Paşa Külliyesi), Nişancı Mehmed Paşa (Karagümrük Nişancı Mehmet Paşa Camii ve Türbesi), Ferhad Paşa (Çatalca Ferhat Paşa Camii), İskender Paşa (Kanlıca İskender Paşa Camii) gibi devlet ricali Sinan'ın İstanbul'daki; Hüsrev Paşa, Sofu Mehmed Paşa, Cenabî Ahmed Paşa, Pertev Mehmed Paşa, Maktul Mustafa Paşa, Lala Mustafa Paşa, Hadım Ali Paşa gibi isimler ise İstanbul dışındaki hamileri ve bânilerdir.

Anadolu kazaskerliği yapış olan Mehmed Vusulî Efendi'nin İstanbul Fındıklı'da yaptırmış olduğu Molla Çelebi Camii haricinde, her ne kadar, orijinal hâliyle çok az sayıda eser günümüze ulaşmışsa da, ilmiye mensupları ve şeyhler Osmanlı'nın diğer önemli bâni şahsiyetlerdir. Sinan'ın otobiyografilerindeki yapı listelerinde yer alan bazı bâni isimleri şunlardır: Nureddin Hamza Efendi, Sadi Çelebi, Abdülaziz Efendi, Malul Emir Mehmed Efendi, Ebussuud Efendi, Hamid Efendi, Perviz Efendi, Mahmud Baba, Çivizade Mehmed Efendi, Hocasade Mustafa Efendi.

Sinan'ın kalemiye mensupları (nişancı ve defterdarlar) için yaptığı camilerden sadece Edirne'deki Defterdar Mustafa Çelebi Camii orijinal hâliyle günümüze gelebilmiştir. Başdefterdar Abdüselam Efendi, Defterdar Mustafa Çelebi, Ebulfazl Mehmed Efendi, Nişancı Celalzade Mustafa Çelebi, Mustafa Efendi, Defterdar Mehmed Çelebi, Hasan Çelebi bu sınıfa mensup Sinan tezkirelerinde geçen bazı isimlerdir.

İstanbul'un irili ufaklı mimari eserlerle tezyin edilmesinde sarayda çeşitli görevlerdeki ağalar ve seyfiye mensuplarının hamilikleri ve bânilikleri unutulmamalıdır. Sinan döneminde günümüze ulaşabilen orijinal eserler bakımından kalemiye mensuplarına göre daha şanslı olan bu grup arasında Çavuşbaşı Mahmud Ağa (Sütlüce Çavuşbaşı Mahmud Ağa Camii), Tercüman Yunus Bey (Dragoman Yunus Bey Külliyesi), Hürrem Çavuş (Yenibahçe Hürrem Çavuş Camii), Kapıağası Mahmud Ağa (Ahırkapı Kapıağası Mahmud Ağa Camii), Semiz Ali Paşa'nın kethüdası Ferruh Kethüda (Balat Ferruh Kethüda Camii), Sinan'ın mimarbaşılık döneminde yaptırdığı külliyenin inşa görevini Davud Ağa'ya veren Darüssaade Ağası Habeşî Mehmed Ağa (Çarşamba Mehmet Ağa Külliyesi), Odabaşı Behruz Ağa (Yenikapı Odabaşı Behruz Ağa Camii) ve adlarının anıldığı yapıları önemli bir yer tutar. Veziriazam Kara Ahmed Paşa'nın kethüdası Hüsrev Kethüda, Veziriazam Sokullu Mehmed Paşa'nın kethüdası Yahya Kethüda'nın yanı sıra diğer bazı

¹¹ Bazı bâniler hakkında kısa notlar için bkz. Abdülkadir Özcan, "Mimar Sinan'a Siparişte Bulunanlar", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, ed. Sadi Bayram, İstanbul 1988, c. 1, s. 131-145. Mimar Sinan'ın yaşadığı dönemdeki bâniler ve yapılar için çok daha detaylı ve kapsamlı bilgiler için bkz. Necipoğlu, *Sinan Çağı*.

5- Haseki Hürrem Sultan Külliyesi

isimler ise Yakup Ağa, Cafer Ağa, Sekbanbaşı Ali Ağa, Kabasakal Sinan Ağa, Mehmed Çelebi ve Mahmud Ağa'dır.

Kasap ustası Hacı Evhad Efendi (Yedikule Hacı Evhad Camii) ve Bedesten Kethüdası Hoca Hüsrev Efendi (Kocamustafapaşa Bezirgânbaşı Hacı Hüsrev Camii) Sinan'a yapı yaptıran bâniler arasında tüccar ve esnaf arasından "malı olan" önemli ve mimar-bâni ilişkisi bakımından ilginç şahsiyetlerdir. Debbağ ustası Hacı Hamza, derya beylerinden Süheyl Bey, İskender Paşa'nın kızı Mihrişah Hatun, saray cariyelerinden Gülfem Hatun gibi bâniler de dikkate değer isimlerdir.

Peki, Mimar Sinan'ın eserleri İstanbul için ne ifade eder? Bu sorunun bir cevabını Turgut Cansever (ö. 2009) verir:

Mimar Sinan'ın eserleri, anlaşılmaz söz söylemenin günah olduğu şeklindeki İslamî inançtan

hareketle, aslî ifadelerin açıkça ortaya konulduğu bir mimarın ilke ve ruhunun yansımalarını taşır. Bunlar, yapılarda izleyicinin uzaktan ilk bakışta genel hatlarıyla görebileceği şekilde yer alır. Daha yakından ise, örneğin aslı unsurlar olarak kubbenin yukarıdan aşağıya, minarenin aşağıdan yukarıya vaziyet alışının ortaya çıkardığı karşıtlığın uyumu birlikte fark edilebilir; bir sütunun veya taşın içyapısının güzelliği ile yapıya eklenen tezyinî unsurları seçilebilir. Yapılar, içinde buldukları ortam ve üzerinde yer aldıkları arsayla kurdukları ilişki biçimiyle, yapıyı fark etmek için öngörülen senaryolar çerçevesinde her düzeyde ziyaretçiye kendilerini olabildiğince açık bir biçimde anlatırlar.¹²

¹² Cansever, *Mimar Sinan*, s. 106.

6- Haseki Hürrem Sultan Camii

Turgut Cansever'in aşağıdaki yorumu, Mimar Sinan'ın, yukarıda bir kısmı zikredilen bânilerin himayesinde yaptığı işlerde İstanbul'dan ne aldığı ve bunları İstanbul'a nasıl yansıttığının bir başka ifadesidir:

Yüce ve sadenin, gerçeklik ve tezyinîliğin, maddîlik ve gayri maddîliğin, zühd ve zenginliğin, büyük ve küçüğün, karmaşık ve sadenin, yere dönük olan ile göğe yükselenin karşıtlıklarına ek olarak, sütun, ayak, kubbe ve kemer dizilerinin farklı ölçüleriyle oluşan hareketliliğin adım adım keşfedilen güzellikler dünyasını, eserlerine Osmanlı arkaik çağının ifade temellerinden alarak aktaran, biçim ifadelerinin karşıtlıklarını mimarî dilinin tamamlayıcı unsurları olarak kullanan Sinan, hiçbir dogmatik tutkuya düşmeksizin geçmiş mimarinin yukarıda zikrettiğimiz mirasını özümseyerek, mensubu olduğu toplumun ve coğrafyanın sağladığı imkânlarla, erişilmiş bulunan noktada yapması gerekeni araştırarak yeni çözümler üretmiştir.¹³

13 Cansever, *Mimar Sinan*, s. 108.

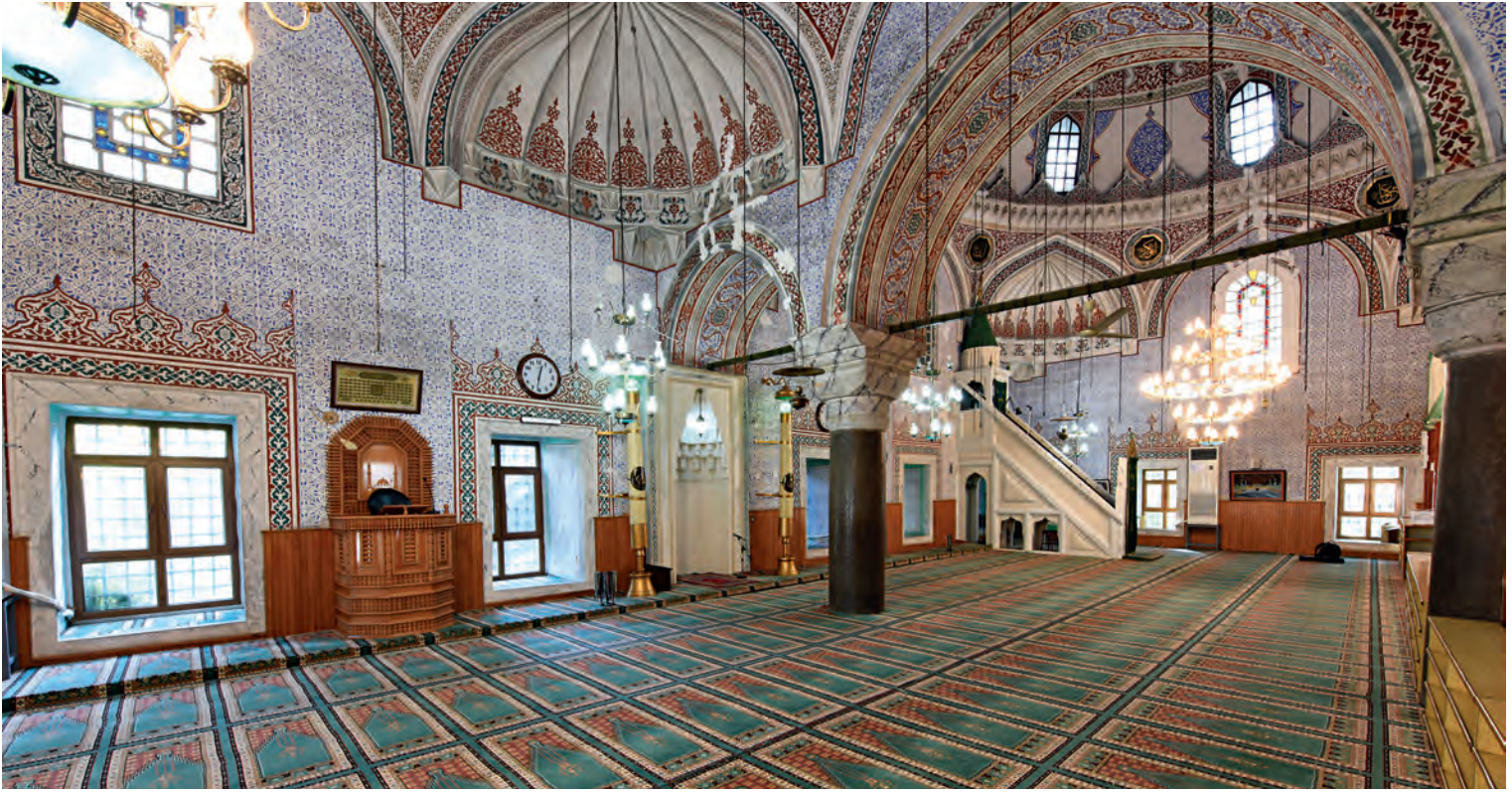
Haseki Hürrem Sultan Külliyesi ve XVI. Yüzyılın Diğer Kadın Bânileri

Evsâf-ı câmi'-i Vâlide-i Şehzâdegân, a'ni Hasekî Sultân: 'Avrat Bâzârunda bir câmi'-i 'âlidür kim bî-bedeldür. Ammâ gayrı cevâmî'ler gibi kebîr degüldür. Bir minâreli ve bir tabakalı câmi'-i rûşendür. Bir 'imâreti ve dârü'z-ziyâfesi ve bir dârü'l-cünûn tîmârhânesi ve bir medresesi ve bir mekteb-i sıbyân-ı ebcedhân ile ma'mûr bir câmi'-i pür-envârdur. Ve pâdişâh Süleymân Hân-ı mağfûrun nezâket [ü] zerâfet-i tâb'-ı şerüflerindendür kim Hasekî Sultan hayratun 'Avrat Bâzârunda binâ itmişlerdür. (Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*¹⁴).

(Şehzadelerin validesinin, yani Haseki Sultan Camii'nin vasıfları: Avratpazarı'nda yüksek ve paha biçilmez bir camidir, fakat diğer camiler gibi büyük değildir. Bir şerefeli tek minaresiyle aydınlık bir camidir. Ve imareti, darüzziyafesi, delilere tımarhanesi (darüşşifa), medresesi ve alfabe öğretilen sıbyan mektebiyle mamur,

14 Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 370.

7- Haseki Hürrem Sultan Camii

ışık dolu bir camidir. Merhum Süleyman Han'ın kişiliğinin nezaketi ve zarafetinin göstergesidir ki Haseki Sultan'ın hayratını Avratpazarı'nda inşa ettirmiştir.)

Mimarbaşılık görevi Mimarbaşı Acem Ali'nin vefat etmesiyle, 1539 yılında kırklı yaşlarının sonlarında iken Sinan Ağa'ya tevdi edilir. Göreve başlamasının hemen ertesinde Kanunî Sultan Süleyman'ın 1534 yılında nikâh kıydığı gözde zevcesi Hürrem Sultan'ın Avratpazarı'ndaki külliyesini inşa etmeye koyulur.

Külliye ilk kurulduğunda; cami, medrese, sıbyan mektebi ve imaretin yer aldığı dört ana birimden oluşmaktadır. Cami 945 (1538-1539) yılında, medrese 946'da (1539-1540), imaret 1540'ta tamamlanmıştır. Konum olarak medresenin arkasına düşen darüşşifa ise 957'de (1550-1551) yapılır.¹⁵ Sinan'ın biyografilerinde (*Tuhfetü'l-mîmârîn*, *Tezkiretü'l-ebniye*, *Tezkiretü'l-bünyân* vd.) imaretin kaydı yoktur.

Biçimsel özelliklerine geçmeden önce külliyenin yeri ve işlevine değinmek, İstanbul'un XVI. yüzyıl iskân ve imar politikasının bazı ipuçlarını vermesi bakımından manidardır. Yer Roma döneminden kalma, ortasında bugün Kıztaşı olarak bilinen Arkadios Sütunu'nun yer aldığı Arkadios Forumu'dur. Osmanlı döneminde bağ ve bahçelerin bulunduğu, yerleşimin ve yapılaşmanın çok

seyrek olduğu bir bölge olduğunu söylemek mümkündür. Haseki Külliyesi yapıldıktan sonra bile külliyenin çevresinde bahçelerin olduğu bilinir. Hatta külliyenin hemen önünde ve yanında yer alan bahçelerden alınan mahsullerin gelirleri Haseki Vakfı'nın muhasebe defterlerinde kayıtlıdır. Çevresinde hayır vakıflarına gelir getirici ahşap dükkânlar ve kulübeler vardır.¹⁶ Yer, ismiyle münasip bir biçimde, kadınların civar bağ ve bahçelerden topladıkları mahsullerini sattıkları bir pazar olarak da zikredilir, köle ticaretinin yapıldığı bir mekân olarak da.¹⁷ Külliyenin neredeyse en önemli ve büyük mekânı imarettir. Semtteki yoksullar ve öğrenciler için deyim yerindeyse bulunmaz nimettir.

Külliyenin kurulacağı yer olarak buranın seçilmesi iki bakımdan önemli gözükmetedir. Birincisi, külliye kurularak nispeten seyrek bir yapılaşmanın olduğu bölgenin "iskâna" açılmış olduğunu söylemek mümkün gözükmetedir. İkincisi ise özellikle imaret başta olmak üzere kurulan medrese, sıbyan mektebi ve darüşşifa ile yoksullar, kadınlar, çocuklar, deliler ve hatta esirlere yönelik faaliyetlerde bulunan vakıf aracılığıyla bina olunan mimarlığın toplumsal işlevi hatıra gelmektedir.

¹⁵ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 366.

¹⁶ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 368.

¹⁷ Tartışma için bkz. Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 368-369.

8- Haseki Hürrem Sultan Külliyesi

Ayrıca imparatorluğa başka bir yerden gelmesi ve bir nevi köle cariye olmasının, Hürrem Sultan'ın Avratpazarı'nda inşa ettirdiği yapı topluluğunun yer ve işlev tercihiyle alakalı olup olmadığı sorusu, üzerinde düşünülme hakkı etmektedir.

Caminin biçim özelliklerinden bahsedilecek olursa, binanın ilk inşaatı tek kubbeli olarak başlamıştır. Doğu yönüne 1612 yılında ilk kubbenin büyüklüğünde bir kubbeli mekân daha eklenmiştir.¹⁸ Medrese, revaklı avlu ve üç tarafında hücreler bulunan bir binadır. Sıbyan mektebi ise kare planlı bir oda, bitişiğinde ve aynı büyüklükte, çatıyla örtülü yanları açık revaklardan oluşur. Külliye'nin biçim özellikleri itibarıyla dikkate değer iki yapısı imaret ve darüşşifadır. İmarette, “narin sütunların baklavalı sütun başlıkları üzerinde, revak üst profilinin hemen altında, dar ve keskin bir köşe oluşturarak birbirine yaslanan iki kolun oluşturduğu armudi kemerlerdeki göğe yükselme ifadesine karşılık, şişkin fenerlerle tamamlanmış iri

hacimli kubbelerin aşağıya dönük, altındakileri koruyan karşıt ifadeleri etkileyicidir.”¹⁹ Darüşşifa'nın esas girişi bir alt sokaktadır.

Sekizgen avlunun iki köşesinden girilen her biri altı odalı iki bölüm a-tipik bir plan çözümdür. Ayrıca bu iki bölüme girilen köşe eyvanları, alt sokak girişinden çapraz bir şekilde yapıya ulaşılan giriş eyvanı diyebileceğimiz mekân ve helalar benzeri örneklerden son derece farklı mekân organizasyonlarıdır.

Mimar Sinan, Atmeydanı civarında (bugünkü Sultanahmet Meydanı'nda) Hürrem Sultan için İstanbul hamam mimarisi açısından son derece önemli bir yapı daha inşa eder: Haseki Hamamı (1556-1557). Cansever'e göre bu hamam:

Düşeyliğini koruyan penceresiz düz duvarlar, zeminden yükselerek kimi alçak, kimi daha yüksek keskin satırlar oluşturur. Bu duvarlar üzerinde köşeli kubbe kaide duvar yüzleri yer alır. Böylelikle oluşan saf, geometrik düzen üzerinde çeşitli büyüklükteki

18 Doğan Kuban, “Haseki Külliyesi”, *DBİst.A*, IV, 5.

19 Cansever, *Mimar Sinan*, s. 113.

9- Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi

kubbelerin kürevî formları, kubbe kaplama katlarının hamama ışık sağlayan fenerlerin kaidelerinde biten ince çizgilerle oluşmuş gri renkli zarif kurşun kaplama dokusu, Osmanlı zühd (azla yetinme) tavrının yüce güzelliğini vücuda getirir. Sinan'ın bu eseri, yerden yükselen düz duvarların üzerindeki sekizgen kasnaklara basan kubbelerin kurşun örtülerinin geçmiş yapılarına göre daha etkili bir ölçüde mimariyi belirlediği örneklerden biridir. Bu saf biçimler ve sıva-duvar-maden ilişkisinin çarpıcı mimarisi, Sinan'ın mimarisinin gelişiminde önemli bir adımdır.²⁰

Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi

Essese bünyân hâze'l-mescid el-câmi' el-müşeyyed el-erkân sâhibetü'l-hayrât ve'l-hasenât dürretü't-tâcû's-saltanat el-'azîmetü's-şân 'ismetü'l-mülk ve'd-dünyâ

ve'd-dîn Hânım Sultân -hasseh-Allâhu te'âlâ bi-mezîdî'l-ihsân-... (Cami Kitabesi, 1548²¹).

(Bu muhkem sütunlu cami mescidinin temelini atan, hayrat ve hasenat sahibi, muazzam şöhretli saltanatın tacının incisi, devletin ve dünyanın ve dinin onuru, Hanım Sultan'dır -Yüce Tanrı onu en güzel ihsanlarla seçkinleştirsin-...)

Merhum ve mağfûrun-leh Sultân Süleymân Hân Gâzî'nün -tâbe serâhu- duhter-i sa'd-ahterü merhûme Mihrümâh Sultân -rahimehâ Allâhû- medîne-i Üsküdârda sâhil-i bahrda bir kubbe-i matbû' ve iki minâre-i mevzûn ile bir câmi'-i 'âlî ve ma'bed-i sâmi ve bu câmi'ün cânib-i şarkisinde tahsîl-i 'ulûm için bir medrese-i 'âliye ve bu medrese civârında bir matbah-ı ta'âm ve bu câmi'ün cânib-i garbisinde buyût-ı müte'addideyi müstemil müsâfirîn için bir dârü'z-ziyâfe ve câmi'ün cânib-i

²⁰ Cansever, *Mimar Sinan*, s. 241.

²¹ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 404.

10- Üsküdar Mihrimah Sultan Camii

şimâlîsinde ebnâ-i sebîl için iki ribât-ı ‘âlî binâ itmişdir. (Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-avâlim*²²).

(Merhum Sultan Süleyman Han'ın kızı, merhume Mihrimah Sultan, Üsküdar'da deniz kıyısında, hoş bir kubbesi ve iki mevzun minaresi olan yüce bir cami ve bu caminin doğu tarafında bilimlerin tahsili için ulu bir medrese ve medresenin civarında bir mutfak ve caminin batı tarafında misafirler için birçok oda içeren bir ziyafethane ve caminin kuzey tarafında yolcular için iki büyük kervansaray bina ettirmiştir.)

Yapı topluluğunun bânisi Kanunî Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan'ın tek kızları olan Mihrimah Sultan'dır. Sadrazam Rüstem Paşa ile evlidir. Rüstem Paşa aynı zamanda Mihrimah Sultan'ın inşaat işlerinin takipçisi ve vakfının vekilidir.²³ Bu ve benzeri sebeplerden ötürü külliye'nin bânisi zaman zaman karıştırılarak Rüstem Paşa'nın adı zikredilebilmektedir. İstanbul'un bir hanım sultan (padişah kızı) tarafından yaptırılan ilk

büyük külliyesidir. Üsküdar İskeleyi'nde yapılan külliye kitabesine göre, 1548 tarihinde tamamlanmıştır. Mimar Sinan'ın en dikkate değer eserleri arasındadır.

Külliye'nin inşası, Mihrimah Sultan'ın vefat eden kardeşi adına, Kanunî tarafından yaptırılan Şehzade Külliyesi ile aynı tarihlere (1543-1548) denk düşmektedir. Ayrıca 1538'de yapımına başlanan Haseki Hürrem Sultan Külliyesi'nin son yapısı olan Darüşşifa, 1550 yılında tamamlanmıştır. 1548 yılı aynı zamanda, yaklaşık on yıl sürecek olan Süleymaniye Külliyesi inşaatının başlama zamanlarıdır. Bu büyük yapı toplulukları bağlamında, İstanbul'da bu dönemdeki inşaat hareketliliğini (usta, işçi, malzeme, ekonomi vs.) tahayyül etmek zor değildir. Bu durum her türlü tedarik açısından bir kolaylık da sağlayabilir.²⁴ Kanunî ve Hürrem Sultan ile tek kızları ve müteveffa oğullarının adlarıyla anılan külliye'ler (Haseki, Şehzade, Mihrimah ve Süleymaniye), yaklaşık yirmi sene içerisinde o dönemin İstanbul'unu epeyce yaygın bir alanda tezyin etmişlerdir. Avratpazarı, Üsküdar, Saraçhane ve Eski

²² Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 408.

²³ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 404.

²⁴ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 401.

11- Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nin iç giriş kapısı ve kitabesi

Saray muhitleri yeni görünümleriyle sahnededir artık.

Vakfiyesinden (1550 ve 1558 tarihli), ilk inşa edildiğinde külliye de yer alan yapıları çıkarmak mümkündür: Cami, medrese, misafirhane (tabhane), han, imaret, sıbyan mektebi. Külliye'nin bu işlev programı, yapının konumuyla doğrudan bağlantılı gibi görünmektedir. Üsküdar İskelesi gibi uzun menzilli ticaretin durak noktalarından biri olan bu yerde misafirhane, han ve imaretin gününbirlik kullanımı bile oldukça yoğun olsa gerektir. İmaret, tabhane ve han bugüne gelememiştir. Cami, medrese ve sıbyan mektebi hâlâ ayakta.

Külliye, İstanbul'un deniz kenarında inşa edilmiş ilk büyük yapı topluluğu olma özelliğine sahiptir. Bu bakımdan Sinan'ın bu tecrübesini yorumlamak gereklidir. Sinan mimarlığı denilince; işin ehillerinin değinmeden geçemeyeceği bir eserdir. Hatta İstanbul için yapının hem görünürlüğünün had safhada olması münasebetiyle cami hakkındaki şehir efsaneleri, hem bânisi ile Sinan arasında

inşa edilen, hayal ürünü ilişki ve daha birçok manada en ileri derecede spekülatif yorumlara muhatap olan eseridir denilse herhâlde yanlış olmaz.

Yapının konumunu yorumlayan Turgut Cansever, bazı ayrıntılara dikkat çekerek esaslı sonuçlara varır. Şadırvan mihrap aksı üzerinde, külliye duvarının kuzeyinde, saçak altında yer alır. Cansever, şadırvan ile denizin ilişkisinin Sinan tarafından bilinçli olarak kurulduğunu söyler:

Caminin üzerinde yer aldığı arazinin eğimli olması, Boğaz'a bakan giriş cephesinde bir terasın vücuda getirilmesini zorunlu kılmıştır. Caminin korunmasını sağlayan ve harim duvarı vazifesini de gören bu set, inşa edildiği tarihlerde muhtemelen camiye daha yakın olan denizi, İstanbul'un Avrupa yakasının güneyden kuzeye hakim bir noktadan bütün güzelliğiyle seyredilmesini sağlıyordu. Yapının aksında, saçağın, kıpırdayarak uzayıp giden büyük su sathına, denize doğru ilerleyen bölümünün altındaki şadırvan, hayatın vazgeçilmez unsuru tatlı suyu yücelten bir yapıdır. Şadırvan ve şehrin iki yakasını hem ayıran hem de birbirine bağlayan denizin birlikteliği; iki farklı suyu, benzerlik ve karşıtlıklarıyla tanıma imkânını verir. Bu düzenleme, Sinan'ın yalnız yapıları değil, yapılardan dünyaya nasıl bakılması gerektiğini; mimariyi, biçim ifadelerini ve ifade farklılıklarını dünyayı güzelleştirmek için bilinçle kullandığını göstermektedir.²⁵

Bir orta kubbe ve onun altındaki küp kütleyle eklenmiş üç yarım kubbe ile örtülen caminin denize bakan cephesinde yarım kubbe yoktur. Denizden bakıldığında eğrisel hatlı bir kubbe, onun altında dik hatlı bir küp ve onların da altında epeyce dik eğimli kalın bir saçak hattı ve en altta külliye duvarı görünür. İki minare bu biçimlenmeyi muhkemleştirir ve yandaki medresenin yataylığı da camiye işaret eder gibidir. Yine Cansever'e başvurursak:

Kubbeler ve pencerelerle güçlendirilen yatay medrese kitlesi, kendisinden yukarı seviyedeki caminin deniz cephesini şeffaflaştıran büyük kemer ve iki minarenin yükselen varlıklarıyla tamamlanırken, cami kitlesi bütünü kurşunla kaplı büyük saçağın koyu gölgesinin üzerinde zeminden bağımsızmışçasına yer almaktadır. Maddî varlık âleminin unsurlarından oluşan biçimler bütünlüğüne, yer ile ilişkisi kesilerek kazandırılan madde-dışılık (immateriellik), Sinan'ın bir mümin olarak onlarda tecelli eden ilahî yansımayı görünür kılma arzusunun bir tezahürüdür.²⁶

²⁵ Cansever, *Mimar Sinan*, s. 129.

²⁶ Cansever, *Mimar Sinan*, s. 132.

12- Edirnekapı Mihrimah Sultan Külliyesi

Edirnekapı Mihrimah Sultan Külliyesi

Edirne Kapusına karîb bir makâm-ı refî-i dîlîrîbde tavr-ı garîb-i gayrı-mükerrer, tarz-ı ‘acîb-i gayrı-mutasavver, menî’ül-bünyân, bedî’ül-erkân, sun’-ı sun’î-yi latîf bir câmi’-i şerîf binâ buyurdular ki cemi’-i ahâsin-i mahâsinâtda mecmû’, sahnât-ı hasenesinün nazîri gayrı-manzûr, belki gayrı-mesmû’, zâhir-i kubbe-i asmânı habbe-i müstedîre ve kule-i ‘aliyyetü’l-kahhâr-ı müstenîresi bir Tûr-ı Sînâ-i mehbî-i levâmî’-i nûr ve senâ.

... “Ve dahî câmi’-i medh ü senâ olan câmi’-i pür-senânun harem-i dahiliyesine muttasıl onyedî hücre-i zâtü’l-senâyı müşt Emil, behcet ve bahâda bî-bahâne, zîb ü zînetde yegâne bir medrese-i mü’essesetü’l-bünyân mürtefî’atü’l-erkân inşâ idüp ve havâlî-yi harem-i muhterem-i muharrerde bünyâd-ı metîn nihâd-ı rasîn altmış iki bâb dekâkîn mukâbelesinde altında üç bâb dekâkîni muhtevî bir hâne ve yanında bir bakkâl dükkânı binâ eylediler (Vakfiye, 1570).²⁷

²⁷ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 413, 417-418.

(Edirnekapı’ya yakın cazibeli bir yüksek mevzide, tekrarlanamayacak olağanüstü bir tarzda ve hayale sığmayacak harika bir üslupta, sağlam yapı, nadide sütunlu ve latif sanatlı bir şerefli cami inşa edilmesini buyurdular ki tüm güzel vasıfların en güzelini tecessüm eder ve güzel sahnalarının benzeri görülmemiş ve belki işitilmemiştir. Gök kubbesinin dışı, yuvarlak bir su kabarcığıdır ve ışıklı zirvesi, ulvi ışınların iniş yeri olan bir Sina Dağı’dır. ... Metih ve sena hülasesi olan ışık dolu caminin iç avlusuna bitişik, on yedi oda içeren, behcet ve pahada kusursuz, süs ve bezemede eşsiz, sağlam temelli ve yüksek sütunlu bir medrese inşa edip ve muhterem avlunun çevresine, sağlam bina edilen altmış iki dükkân ile karşısında, alt katında üç dükkân içeren bir ev ve bitişğinde bir bakkâl dükkânı bina eylediler.)

Mihrimah Sultan’ın ikinci büyük külliyesi olan yapı grubunun ilk inşaat izni, 1563 yılında verilen ikinci izinle yenilenmiştir. Divanyolu aksının suriçindeki surlarının son noktasında (ya da yükseltisinde), Edirnekapı’dadır ve surlarla arasında çok az bir mesafe vardır. Külliye, bir Mimar Sinan eseridir ve cami, medrese, dükkânlar,

13- Edirnekapı Mihrimah Sultan Camii

hamam ve türbeden oluşmaktadır. Türbede Mihrimah Sultan'ın damadı Güzelce Ahmed Paşa, kızı Ayşe Sultan ve diğer çocukları metfundur. Türbe, Mihrimah Sultan Külliyesi içerisinde ama Ayşe Sultan'a ait bir vakıfla irtibatlıdır.²⁸ Cami ve medrese 976 (1568-1569) tarihlerinde tamamlanmıştır. Külliye'nin vakfiyesi 1570 tarihli'dir. Külliye'nin diğer birimi olan çifte hamamın izin belgesinin tarihi 1565'tir.

Külliye'nin iki inşaat izni olması ilginç bir durumdur. İlk izni Sadrazam Rüstem Paşa, Tahtakale'deki camisini yaptırdığı sırada almıştır. O vefat edince, eşi Mihrimah Sultan işi devralmıştır ve ikinci izin bu durumda verilmiştir. Fakat ikinci iznin alınma isteği başka bir durum ile alakalıdır. Rüstem Paşa'nın rakibi Sadrazam Kara Ahmed Paşa'nın (ö. 1555) mütevellisi Hüsrev Kethüda, Mihrimah Sultan Külliyesi'nin inşa edileceği arazinin yakınında Ahmed Paşa adına bir cami inşa ediyordu. Mihrimah Sultan, babası Kanunî'den o yapının yapımının yasaklanmasını istemişti. İşte ikinci iznin ana konusu budur. Bunun üzerine muhtemelen

yapım durmuş ve Kara Ahmed Paşa'nın camisi Edirnekapı yerine Topkapı'ya yapılmıştır. Durum o derece inada binmiştir ki devrin şeyhülislamı Ebussuud Efendi'nin bu konu hakkında fetvaları mevcuttur.²⁹ Padişahı, padişah kızını, sadrazamı, şeyhülislamı ya da yakınlarını harekete geçirici bu tartışma ve öğ almalar İstanbul mimarlık tarihi yazımının bir başka yüzünü oluşturabilir/oluşturmalıdır.

Sinan'ın İstanbul depremlerinden en fazla etkilenen eseri olan külliye, çok sayıda ve esaslı tamiratlar görmüştür. Cami ve medrese günümüze gelebilmiş, dükkânlar ise yıkılmıştır. Fakat izleri medrese duvarından okunabilmektedir. Medrese ve dükkânların dizilişi ve mekân organizasyonu, diğer külliye'lere kıyasla oldukça farklıdır. Külliye sınırlarının doğu ve kuzey kenarlarında uygulanan plan düzeni dikkat çekmektedir. Doğru yönünde içten dışa doğru bir dizilimle, avluyu çevreleyen revaklar, onların arkasında medrese hücreleri ve onların da arkasında iç mekânla bağlantısı olmayan, sokağa bakan dükkân birimlerinden oluşan bir mekân organizasyonu karşılaşılmaktadır.

²⁸ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 413.

²⁹ Bu rekabetin daha ayrıntılı aktarımı için bkz. Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 410-412.

14- Atik Valide Sultan Camii

Kuzeyde ise külliye'nin dış sınırlarına asimetrik bir şekilde yerleştirilmiş ana/avlü girişi yapılmıştır. İçten dışa doğru bir sıra revak ve dükkânlar dizilmiştir. Avlunun batı kenarı revaklar ve medrese hücrelerinden oluşmaktadır. Güneyde medrese revaklarından daha yüksek caminin son cemaat revakları bulunmaktadır. Özellikle kuzey ve doğu kanadı biçimlenme ve içeriğinin külliye'nin konumuyla doğrudan ilişkili olduğu söylenebilir. Külliye, bir sur kapısının hemen yanındadır ve dükkânların şehre giren yoğun ticari varlığın ilk karşılama noktalarından birinde oluşu; çok sayıda dükkâna yer verilmesi (vakfiyesine göre altmış iki dükkân, karşıdaki evin altında üç dükkân ve bir bakkal dükkânı) ve külliye'nin Edirnekapı'ya bakan iki kenarında dizilişi manidardır. Diğer taraftan ticaretin dışa bakan yüzü ile medrese ilminin içe bakan yüzü arasında bir tezat vardır ve her ikisi de hayatın gerçeğidir. Medrese ve dükkânların sırt sırta verdirilmesi ve bünyelerinden kaynaklı tabii yönler (iç ve dış) yönlendirilmesi olağan ama bir o kadar da çarpıcı bir çözümdür.

Bir küp, üzerinde bir kubbe ve büyük cephe kemeri cami kütlelerinin en başat unsurlarıdır. Üsküdar Mihrimah Sultan ve Süleymaniye camileri tecrübeleri,

Divanyolu aksında ve şehrin giriş kapısında yer alan bu küpü daha doğrudan ve net algılatma yolunda önemli tecrübeler olsa gerektir. "Sinan, bu camide, geleneksel cami mimarisinin yüksek kübik kaide üzerine yerleştirilmiş kubbesini, Üsküdar Mihrimah Camii'nin büyük cephe kemerini, Süleymaniye'nin iki yan kemeriyle fil ayaklarını birlikte ve belirgin görevler vererek kullanmıştır. Bu da onun tarihî birikimden ve şahsi tecrübelerinden hareketle yeni çözümler üretme iradesini yansıtmaktadır."³⁰

Külliye'ye sokaktan bakıldığında; dükkânlar ve medresenin yatay uzunluğu, arkasında yer alan cami kütlelerinin kübik yapısını daha vurgulu hâle getirmektedir. Medrese ve son cemaat yeri yükseklikleri de buna hizmet etmektedir:

Mihrimah Sultan Camii, son cemaat revaklarıyla bütünleşerek enine genişliği ile etkili olan ferah avlunun üç yan cephesinde medrese odalarıyla çevrilidir. Caminin yükselen kitlesine karşılık, son cemaat yeri revakları, nisbeten alçak sütunların üzerinde stalaktitlerle

30 Cansever, *Mimar Sinan*, s. 225.

15- Atik Valide Külliyesi

immateriel hale getirilmiş sütun başlıklarının taşıdığı narin ve şişkin yüksek kemerler üzerinde, neredeyse varlıkları belirsiz sekiz köşeli kasnaklara oturan kubbelerden oluşmaktadır.³¹

Caminin iç mekânı, şiir ve güzel sözlere konu olacak kadar, son derece aydınlık bir mekân ve tezyinat bakımından önemli bir yapıdır.

Üsküdar Atik Valide Sultan Külliyesi

Üsküdârın nihâyet-i cânib-i cenûbîsinde bir makâm-ı mürtefî' üzre vâlide-i Sultân Murâd Hân-ı Sâlis -tâbe serâhâ- sene hams ve semânîn ve tis'a-mi'ede iki minâre-i masnû'a ve bir kubbe-i matbû'a ile bir câmi'-i müzeyyen ve dilgüşâ ve ma'bed-i müretteb ve safâ-efzâ ve bu câmi'ün cânib-i şarkîsinde hücerât-ı müte'addideyi müştemîl sulehâ-i ehl-i İslâm için bir savma'a-i zîbâ ve bu câmi'ün cânib-i şimâlisinde müdârese-i 'ulûm ve müzâkere-i fûnûn için bir medrese-i 'ulyâ ve câmi'ün

cânib-i garbîsinde bir matbah-ı ta'âm ve misâfirîn için bir dârûz-ziyâfe ve iki ribât-ı 'âlî binâ itmişdür ve mumâileyhânun bu ebniye-i hayrâtınun mevâzi-i ve mevâzi'ün havâlisî kable'l-binâ arz-ı hâliye olup, bu ebniye-i hayrât takrîbi ile havâlisinde halk-ı kesîr dûr ve menâzil ittihâz itmegin medîne-i Üsküdârın sevâdi mikdârda zâf olmadı ise ziyâde-i sülûs ile mütefâvit olmuşdur (Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-avâlim*³²).

(Üsküdar'ın güney tarafının sınırındaki yüksek bir yer üzerinde, Sultan III. Murad Han'ın validesi -mezarının toprağı nurlansın- 985 (1577-1578) senesinde, iki sanath minaresi ve bir mevzun kubbesi olan, süslü ve gönül çelici bir cami ve tasarımı düzenli ve safalı bir mabet yaptırdı. Bu caminin doğu yanına Müslümanların salihleri için birçok odayı içeren hoş bir derviş zaviyesi (savmaa) ve caminin doğu tarafına ilimler ve fenlerin öğretimi için bir yüce medrese ve bu caminin batı tarafında bir mutfak ile misafirlere ziyafethane ve iki ulu han (kervansaray)

31 Cansever, *Mimar Sinan*, s. 227.

32 Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 395.

16- Atik Valide Sultan Camii

bina ettirmiştir. Onun bu hayır yapıları bina edilmeden evvel, yerleri ve yerlerinin çevresi boş arsalardı. Bu hayır yapılarının etrafına çektiği kalabalık halkın evler ve menzillerde yerleşmesiyle, Üsküdar'ın meskûn bölgesi en az üçte bir oranında genişlemiştir.)

İstanbul'da XVI. yüzyılın son çeyreğinde Haseki Hürrem Sultan ve Mihrimah Sultan'dan sonra büyük vakıflar tesis etmiş üçüncü kadın bâni olarak karşımıza Valide Nurbanu Sultan çıkmaktadır. Valide Sultan unvanıyla meşhur ilk kadın olan Nurbanu Sultan (ö. 1583), II. Selim'in eşi, Hürrem Sultan'ın gelinidir. Bânisi olduğu Üsküdar'daki külliyesinin temelleri, 110.000 dukalık mihr-i muaccel ile II. Selim'le nikâhlandığı yıl olan 1571 yılında atılmış, oğlu III. Murad'ın padişahlığı döneminde tamamlanmıştır (1586). Külliye, Mimar Sinan'ın mimarbaşılığı döneminin eseridir. Avratpazarı'nda inşa edilen Haseki Külliyesi (bşl. 1538-1539 - btş. 1540, darüşşifa 1550-1551) gibi bu külliye de bir mahalle olarak henüz yeterince iskân olmamış ve imar edilmemiş bir yer olan Üsküdar sırtlarında bir semtte (Toptaşı) inşa olunmuştur. Atik Valide Külliyesi, çevresinin imar edilmesinde kurucu bir role sahiptir. Nurbanu Sultan'ın ölümünden sonra tescil edilen ama 1582'de yazılan vakfiyesine göre, külliye şu birimlerden oluşmaktaydı: Cami, medrese, mektep, darülkurra, darülhadis, imaret

(mutfak, yemekhane, tabhane/misafirhane hücreleri, ambar, odunluk, çifte han), derviş zaviyesi ve darüşşifa.³³

Cami inşaatı 1571'de başlamış ve muhtemelen 985'te (1577-1578) bitmişti. Bina emini Hasan Çavuş'un imaretin giriş cephesi duvarına yaptırdığı çeşmenin kitabesine göre, imaretin de 1579 yılından önce camiyle aynı tarihlerde tamamlanmış olduğu söylenebilir. Muhtemelen darüşşifa, medrese ve zaviye daha sonra tamamlanmıştı.³⁴ 1574'te ise külliyenin yanında gelir getirici bir hamamın bahsi geçer. Nurbanu Sultan'ın ölümünden (1583) sonra Mimar Sinan'a, Valide Sultan Vakfı'na gelir getirici, biri Çemberlitaş'ta ve diğeri Üsküdar sahilinde iki hamam daha yaptırıldığı bilinir (992 [1584-1585]). Ayrıca külliye etrafına gelir getirici başka yapılar da yapılmıştır. Han, mum imalathanesi, mezbaha, debbağhaneler, dükkânlar ve evli odaları bunlar arasındadır.³⁵

Atik Valide Külliyesi camiinin, yapımından kısa zaman sonra, yine Mimar Sinan'ın mimarbaşı olduğu dönem içerisinde genişletilme öyküsü İstanbul mimarlık tarihi açısından özel öneme sahip olması gereken bir örnek teşkil etmektedir. 1584-1586 tarihleri arasında

³³ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 381.

³⁴ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 382.

³⁵ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 385.

III. Murad'ın emriyle caminin ana mekânının iki yanına kubbeli mekânlar ve iç mekâna iki katlı mahfiller eklenmiştir. Dış mekânda da bir avlu yapılmıştır. Bu değişiklikler için hazırlıklar Valide Nurbanu Sultan'ın 1583'teki ölümünden hemen önce kendisi tarafından başlatılmıştır. Gülru Necipoğlu'nun yorumuyla haseki sultanlıktan valide sultanlığa terfi öyküsü, on beş yıllık inşaatın tedricî olarak büyümesiyle alakalıdır. Bu meseleyle ilgili yorumu şöyledir:

Nurbanu'nun camisinin inşa süreci üç aşamaya bölünebilir. II. Selim'in meşru zevcesi olarak yeni edindiği "Haseki Sultan" statüsünü kutlayan 1571 ve 1574 arasındaki ilk aşama, oğlu Murad'ın Manisa'daki şehzadelik camisinin (1571-74) yapımı ile örtüşür. Haseki Sultan'ın Üsküdar'daki prestij camisi Sinan tarafından tasarlanmıştır, fakat onun Edirne'de Selimiye ile meşgul olduğu (1568-74) uzun süre boyunca, inşaatı seçkin bir hassa mimarı tarafından yürütülmüş olmalıdır. Mimarbaşının payitahta Ayasofya onarımı gibi özel projeler için geldikçe Nurbanu'nun camisini denetlediği tahmin edilebilir. Sinan'ın İstanbul'a dönmüş olduğu, 1574 ile 1577/78 yılları arasındaki ikinci aşama, Nurbanu'nun "Valide Sultan" unvanıyla statüsünün yükselmesine denk gelmiştir. Caminin ilk planı işte bu dönemde, tek şerefeli ikinci bir minarenin eklenmesi ve beş gözlü revağının bir dış revakla genişletilmesiyle değişime uğramıştır.³⁶

XVI. yüzyılda hanedan kadınlarının himayesindeki imar faaliyetleri İstanbul'un kentsel gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Haseki (bşl. 1538-1539 - btş. 1540) ve Atik Valide (1571-1586) külliyesi, Avratpazarı ve Üsküdar sırtları gibi neredeyse meskûn olmayan, seyrek yerleşimli semtlerde inşa edilmişti. Muhtemelen onların inşasından sonra bu semtler, daha çok insan çekerek etrafında evler yapılmaya başlandı. Bu iki külliye'nin birimlerinin geniş alana yayılan serbest planlaması çevresindeki seyrek yerleşimin göstergesi gibidir. Bu anlamda imparatorluğun çeşitli coğrafyalarındaki külliye'nin çok eski zamanlardan beri bilinen mahalle kurucu rollerinin İstanbul'da da devam etmiş olduğu, hatta İstanbul için semt kurucu bir rol üstlendikleri söylenebilir.

Üsküdar (bşl. 1543-1544 - btş. 1548) ve Edirnekapı (ikinci inşaat izni 1563 - vakfiye 1570) Mihrimah Sultan külliyesi için ise yukarıdaki iki külliye'ye nazaran daha kalabalık yerler seçilmişti. Edirnekapı Mihrimah Sultan Külliyesi 66 dükkânla birlikte yapıldığına göre o devirde oldukça kalabalık bir semtte ve İstanbul surlarının giriş kapısında yer alıyordu. Üsküdar Mihrimah Sultan

17- Şehzade Külliyesi

36 Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 384.

18- Şehzade Camii

Külliyesi işlev programında yer alan ama bugüne ulaşmayan tabhane, imaret ve hanıyla birlikte, Haseki ve Atik Valide ile benzer bir temayül gösterse de, onlarla benzer bir rolü paylaşmaz gibidir. Çünkü Üsküdar sahili Avratpazarı ve Üsküdar sırtlarına nazaran, en azından ticari aktivite olarak daha mamur ve işlek bir yerdir. Mihrimah Sultan Külliyesi'nin hâlihazırda ticari işleviyle var olan bu yerde yapılmış olması, tıpkı Edirnekapı'daki gibi o yeri toparlama ve yeniden tanımlama rolü ile açıklanabilir. Özetle, kadın bânilerin yaptırdığı bu dört külliye İstanbul'un kentsel gelişimindeki kurma, toparlama ve yeniden tanımlama görevlerine memur idiler.

Oğul İçin Bir Bina-yı Cennet-Nişan: Şehzade Külliyesi

"Zihî 'âlî binâ-yı cennetâsâ/Havâsı cân-fezâ,
âbı musaffâ; Olup makbûl-i 'âlem câmi'-i hûb/
Huzûr-ı Şeh'de düşdi haylî mergâb (Sâî Mustafa
Çelebi, *Tezkiretü'l-bünyân*³⁷).

(Nasıl da yüce cennet gibi bir bina/Can verir havasıyla, dupduru suyuyla. Herkes beğendi bu güzel camiye/İltifat gördü Şah'ın da huzurunda.)"

Kanunî'nin, Yavuz Sultan Selim için yaptırdığı camiden konum itibarıyla daha "değerli" sayılabilecek bir konumda bulunan, boyutları daha büyük olan ve mimari nitelikleri bakımından yeni bir anlayışa matuf Şehzade

Camii (1543-1548), XVI. yüzyılın "padişah yapıları"nın ikincisidir. Ne var ki bu yapı, 1543 sonbaharında ölen Kanunî'nin oğlu Şehzade Mehmed'in adını taşımaktadır. Bu durum imparatorluk İstanbul'unda bir ilk ve büyüklük bakımından tek örnektir.

XV. yüzyılda Fatih Camii (1463-1471) ile başlayan, Beyazıt Camii (1500-1505) ile devam eden İstanbul sultanlarının selatin camii yaptırma gelenekleri, Yavuz Sultan Selim Camii (1520-1522) ile sürmüştür. Tabii bir seyirde Süleymaniye Camii (1550-1557) beklenirken, ileride Osmanlı İstanbul'unun en önemli yapılarından olacak Şehzade Camii (1543-1548) bir oğul için neden yaptırılır? Bu konuda rivayetler muhtelifdir. Kanunî'nin kendisi adına yapımına başlanmasını emrettiği, oğlu vefat edince ona adadığı da söylenir; kendisinden sonra padişah olmasını istediği oğlu Mehmed'in ölümünden sonra sevgisinin bir nişanesi olarak yapım emrini verdiği de. Tarihçi Peçevî birinci görüştedir, Gelibolulu Mustafa Âli ise ikinci görüşte.

Her ne sebeple olursa olsun, bu önemli caminin yapımına *Tezkiretü'l-bünyân*'a göre, 1543 yılının Haziran ayında başlanır, Ağustos 1548'de de ilk namaz kılınır. İstanbul'da Ayasofya ve Fatih Camii aksının ortasında abidevi bir eser olarak Şehzade Camii vardır artık. Bu büyük külliye'nin unsurları şunlardır: cami, medrese, tabhaneler, kervansaray ve ahır, imaret, sıbyan mektebi, Şehzade Mehmet Türbesi. Şehzadenin türbesinin yanında daha sonra yapılmış irili ufaklı

37 Sâî, *Yapılar Kitabı*, s. 48 (transkripsiyon: s. 128 [vr. 5a]).

19- Şehzade Camii

beş türbe daha vardır. Bunlar: Rüstem Paşa Türbesi (969 [1561-1562]), Şehzade Mahmut (ö. 1603) Türbesi, Şeyhülislam Bostanzade Mehmet (ö. 1598) Türbesi, İbrahim Paşa Türbesi (1603), Fatma Sultan Türbesi (997 [1588-1589]).

Cami, planı ve üst örtü sistemi daha sonra XVII. yüzyılda Sultanahmet Camii ve Eminönü Valide Camii gibi büyük camilerde tekrarlanacak bir ilk örnek olması bakımından önemlidir. Cansever “Şehzade’de tasarımın aslî meselesi, merkezî karakterli karşıt iki unsurun, yani kübik alt yapıyla kubbenin birleşiminden oluşan XIV. ve XV. asır çözümlemesi değil, merkezî tek kubbe etrafında farklı istikametlere yönelik yarım kubbeler ve yapının önemli elemanlarını veya köşeleri gibi özel yerlerini örten farklı büyüklükteki kubbelerin teşkil ettiği örtü sistemiyle onu taşıyan alt yapı arasındaki ilişkidir.”³⁸ yorumunda bulunur ve ekler: “Şehzade Camii’nin en belirgin özelliği, Sinan’a kadar yapılmış Osmanlı eserlerinde ve Sinan’ın ilk eserlerinde görülmeyen zengin küresel biçimlerin bir

araya getirildiği bir kubbeler sistemine sahip olmasıdır.”³⁹

Şehzade Camii, özellikle iç ve dış tezyinatı bakımından son derece önemli bir örnektir. Stefanos Yerasimos, dış cephedeki bu tezyinatı İranlı ustalara ve Timurlu üslubuna bağlar. Turgut Cansever’e göre ise dış cephenin kabartma tezyinatının, Mimar Sinan’ın Mısır seferine katıldığına ve orada yaptığı incelemelere referansla, Memlûklular Kahire’siyle bağ kurulabilir. Bu iki önemli yorumdan çıkan sonuç ise Şehzade Camii’nin tezyinatının XVI. yüzyılın ilk yarısının iki önemli siyasi olayıyla ilişkilendirilebileceği gerçeğidir. Yavuz’un Mısır seferi ile Kanunî’nin İran seferinin siyasi sonuçları kadar sanat ve mimariye yansımaları da olmuştur. Fatih döneminden itibaren İstanbul’u iskân ve imar eden Osmanlı, Şehzade Camii ile artık iyiden iyiye bünyesine Mısır ve İran birikimini de katarak, onu tezyin etmektedir. Mimari bakımdan Süleymaniye ve Selimiye’ye giden yeni bir terkip oluşturma arayışı ya da fikri, farklı coğrafyalarla etkileşimini güçlendirmektedir.

38 Cansever, *Mimar Sinan*, s. 159.

39 Cansever, *Mimar Sinan*, s. 147.

20- Süleymaniye Külliyesi

Süleymaniye Külliyesi ki “Ne San’atlar Olupdur Anda Zâhir”

“Buyurdu ol şeh-i ferhunde-tâlî/Yapan gendülere bir hûb câmî; O dem tarh eyleyüp Eski Sarây’ı/Süleymâniyye’ye urdum binâyı; Bilur ehl-i

hünerler evvel âhir/Ne san’atlar olupdur anda zâhir
(Sâî Mustafa Çelebi, *Tezkiretül-Bünyan*⁴⁰)
(O bahtı açık Padişah buyurdu/Yapayım kendilerine bir güzel cami. Düzenleyip Eski Saray’ı

40 Sâî, *Yapılar Kitabı*, s. 61 (transkripsiyon: s. 142 [9a]).

hemen/Attım temelini Süleymaniye'nin. Bilir eski hüner sahipleri/Orada ne incelikler gösterildiğini" Sâî Mustafa Çelebi'nin tavsifini bugünkü dile çevirecek olursak, Kanunî ve Sinan, Süleymaniye'yi, yer seçimi nedeniyle İstanbul peyzajının, tedrisat programı hasebiyle İslam dünyasının, biçimsel

tercihleri dolayısıyla dünyanın en önemli külliyesi hâline getirmiştir. Bütün bunlar inşai faaliyetle vücut bulmuştu. Camisinden medresesine, türbesinden hamamına, avlusundan şadırvanına, minaresinden sütunlarına, kubbesinden duvarına, pencerelerinden kemerlerine, kapısından mihrabına, minberinden mahfiline, taş işçiliğinden ahşap işçiliklerine, sütun başlıklarından mukarnaslarına, çinilerinden sedef işlerine, kitabelerinden hatlarına kadar bütün unsurlarına "yüce sanatlar" mündemiçtir. Şu çok rahatlıkla söylenebilir ki 1550'lere kadar Osmanlı'nın temerküz ettiği ve İstanbul'da denemelerini yaptığı bütün sanat ve mimarlık birikimi Süleymaniye'de "zahir olmuş", görünür kılınmış, vücut bulmuştur. "Sonsuz dış mekânla iç mekânın bütünleştiği bir ortamda, ayrı yönlerde yerleştirilmiş farklı boydaki kemerlerin, kubbelerin tezyinî, bitaraf yapısı, unsurlar arası ilişkileri belirleyen rölatif ölçü düzeninin yüceltici etkisi altında oluşan biçim değişimlerinin doğurduğu yönelişlerle her bakış noktasında yeniden kurulan dengelerin sakinliği, bu mimarının asudeliğini oluşturmaktadır."⁴¹

Yapım kararından çeşitli inşaat aşamalarına kadar geçen dokuz senede (1548-1559) yapılan; cami, darülhadis, darülkurra, dört medrese (evvel, sani, salis, rabi), tıp medresesi, darüşşifa, imaret, tabhane, sıbyan mektebi, Kanunî Türbesi, Hürrem Sultan Türbesi, Mimar Sinan Türbesi, hamam ve çeşme yapılarından oluşan külliye, bugüne kadar Müslüman dünyasında yapılmış en büyük külliye programlarından birini tanımlamaktadır.

Fatih döneminin mirası Eski Saray, yerini algısal ve fiziksel anlamda Süleymaniye'ye bırakmış, böylece İstanbul peyzajının ve silüetinin en belirgin unsuru Süleymaniye olmuştur. "Sinan, camiye şehrin çeşitli yörelerinden bakıldığında etkili kılmak amacıyla; evvel, sani ve tıp medreselerini cami ile mahalle arasındaki düzlüğe; darüşşifa, imaret ve tabhaneyi batıya doğru alçalan yamaçta yüksek bir kaide üzerine, salis ve rabi medreselerini ise Haliç'e doğru hızla alçalan arazide, camiye üzerinde taşıyan büyük platformun altındaki dükkân dizisinin karşısına yerleştirmiştir. Sinan'ın türbesinin karşısındaki cami duvarının kuzey köşesinden başlayıp Medrese-i Rabi ve hamamın karşısındaki avluyu teşkil eden platformun altındaki yolun nihayetinde, dükkân dizileri aynı zamanda bir istinat duvarı teşkil ederler. Darülhadis, caminin kible duvarı tarafında yer alan hazire seviyesine yükseltilmiş üçgen meydana bakacak şekilde yerleştirilmiştir. Bir sıra derslane

⁴¹ Cansever, *Mimar Sinan*, s. 205.

odasından oluşan darülhadis, külliye'nin önemli birimleri olan Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan türbelerinin yer aldığı hazire duvarıyla çevrili meydanın kotuna yerleştirilerek, meydanın mimarisini belirleyecek şekilde vücuda getirilmiştir; bu da darülhadise atfedilen özel önemi gösterir.”⁴²

Dünyanın en önemli anıtlarından biri olan Süleymaniye'den önce İstanbul'da inşa edilen Ayasofya idi: Mimar Sinan'ın onunla rekabet ettiği ile ilgili çok sayıda yorum mevcuttur. Bunlar şu şekilde toplanabilir: Her şeyini Ayasofya'ya borçludur, örtü sistemini kopyalamıştır; Ayasofya ile alakası yoktur, Ayasofya'dan daha fazla etkilendiği yapılar söz konusudur; Ayasofya'yı irdelemiş ve yeni bir terkip meydana getirmiştir vb. Bu hususta Turgut Cansever'in uzun yorumlarıyla yetinmek daha doğru olacaktır:

Sinan, Ayasofya'nın biçim malzemesini taklit etmek yerine onları derin bir tarih şuuru duyarlığı ile değerlendirmiş ve Osmanlı cami mimarisi an'anesinden hareket ederek iyileştirip geliştirdiği kendi üslubuyla Süleymaniye'de çözüm bütünlüğü içerisinde kullanmıştır. Diğer taraftan merkezî kubbenin yarım kubbelerle bir, iki, üç veya dört taraftan desteklenebileceği gibi basit bir mühendislik meselesinin Sinan ve ondan önceki birçok Osmanlı mimarı tarafından incelendiği malumdur. Süleymaniye'de, Sinan'ın iki yarım kubbeyle desteklenmiş, uzunlamasına bir kubbe ve yarım kubbeler sistemini tercih etmesi, bu sistemi yapının iki yan cephesine yerleştirdiği, merkezî kubbeyi taşıyan büyük kemerlerle bütünleştirilmiş bir düzenleme olarak gerçekleştirmesi, Süleymaniye'nin üzerinde bulunduğu yerin zorunlu kıldığı bir tercihtir. Ayasofya'da ise iki yan cephede kubbe kasnağı hizasına kadar yükselerek kubbeyi destekleyen kalın ayakların arasına sıkışarak gizlenen büyük kemerlerin ilerleme ifadesi yerine, statik ifade taşıdığı görülmektedir.⁴³

Süleymaniye, Sinan için Ayasofya'yı hem yüceltmek, hem de eksiklerini aşmak için bir başlangıçtır. İç mekânı uzunlamasına gelişen bir yapı olan Ayasofya'nın dış mimarî yapısı, iç yapının bu uzunlamasına karakterini desteklemeyen unsurlardan oluşur. Ayasofya'nın doğuya doğru ilerleyen yarımada'nın ucunda yer almasına karşılık bu özel konumuyla bağlantılı olmayan bir mimari yapısı ve mühendislik zaafı vardır. Ayasofya, bu zaafın aşılması için, XV. asır başlarında, Edirne'den davet edilen Osmanlı mimarları tarafından bir destek duvarıyla takviye edilmiş, son olarak da Sinan'ın inşa ettiği büyük destekler

(payandalar) sayesinde günümüze kadar ulaşmıştır.⁴⁴

Süleymaniye Külliyesi için şüphesiz daha söylenecek çok söz vardır.⁴⁵

Ricalin ve Sinan'ın Diğer İstanbul'undan Notlar

İstanbul'da XVI. yüzyılın sonuna gelindiğinde; Ayasofya ve Topkapı Sarayı ile birlikte fetihten itibaren şehrin imar ve iskânının temel belirleyicileri, hanedan mensuplarının yaptırdığı büyük kapsamlı dokuz külliye olmuştur: (tarih sırasıyla) Fatih, Beyazıt, Yavuz, Haseki, Üsküdar Mihrimah Sultan, Şehzade, Süleymaniye, Edirnekapı Mihrimah Sultan, Atik Valide. Ayrıca fetihten Haseki Külliyesi'ne kadar olan süreçte (1453-1538), Fatih döneminden kalan imar ve iskân aracı olarak surdışında kurulan iki külliye ile suriçindeki iki külliye de bu listeye eklemek gerekir. Osmanlı'nın surdışında inşa ettiği ilk külliye (cami, medrese, tabhane, türbe, hamam) olan Eyüp Sultan Külliyesi (yeri 1456-1457'de tespit edilir); ikincisi ise Üsküdar Mahmut Paşa İmaretidir (861 [1459-1463]). Aksaray ve Vefa'nın belirleyicileri olan Aksaray Has Murat Paşa Külliyesi ve Vefa'da Şeyh Vefa Külliyesi (1476) de suriçi külliyelerindedir.

1550'lerden 1580'lere kadar inşa edilen on bir adet cami ve/veya külliye, İstanbul'un XVI. yüzyılının deyim yerindeyse tamamlayıcı zinetleridir. Kronolojik sırayla verilecek olursa söz konusu “ziynetler” şöyle sıralanmaktadır: Silivrikapı Hadım İbrahim Paşa Camii (1551) ve Türbesi, Beşiktaş Sinan Paşa Külliyesi (bşl. 1554 - btş. 1555-1556), Tahtakale Rüstem Paşa Camii (bşl. 1561 - btş. 1563), Topkapı Kara Ahmet Paşa Külliyesi (farklı yerde ilk inşaat bşl. 1555, ikinci inşaat bşl. 1565 - btş. 1571-1572), Kasımpaşa Piyale Paşa Külliyesi (bşl. 1565 - btş. 1573) ve Türbesi, Eyüp İsmihan Sultan ve Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi (bşl. 1568-1569 - btş. 1573), Kadırga Limanı (Atmeydanı arkası) Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi (bşl. 1567-1568 - btş. 1571-1572, zaviye 1574), Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa Camii (bşl. 1573 - btş. 1577-1578), Eyüp Zal Mahmut Paşa Külliyesi (bşl. 1577 - btş. 1590), Tophane Kılıç Ali Paşa Külliyesi (bşl. 1578 - btş. 1580-1581), Üsküdar Şemsi Paşa Külliyesi (1580-1581).

Bu yapı topluluklarına ek olarak, Şah Sultan'ın üç mütevazı külliyesine değinmekte fayda vardır. Kanunî'nin kız kardeşi ve Veziriazam Lütfi Paşa'nın (1539) eşi, Halvetî-Sünbülî tarikatına bağlı Şah

⁴² Cansever, *Mimar Sinan*, s. 171.

⁴³ Cansever, *Mimar Sinan*, s. 184, 186.

⁴⁴ Cansever, *Mimar Sinan*, s. 215.

⁴⁵ Süleymaniye konusunda daha ayrıntılı bilgi bu ciltteki bir başka yazıda bulunabilir bkz. Yavuz Sezer, “Süleymaniye Camii ve Külliyesi”.

21- Eyüp İsmihan Sultan-Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi

Sultan'ın bütün unsurlarının orijinal hâllerine bugüne ulaşamadığı üç külliyesi (Davutpaşa, Eyüp ve Yenikapı dışında) bağlılık, hayır ve iskânın mütevazı örnekleri arasındadır. İlk külliye, kocasıyla yaşadığı sarayının yanında, Davutpaşa'da kurulmuş, mescit (1528) ve zaviyeden (1534-1535) oluşmuştur. Eyüp'te bahçe sarayında inşa ettirdiği (1537), daha sonra camiye çevrilen (bşl. 1555 - btş. 1556) mescit ve zaviye külliyesi ile Yenikapı dışında inşa olunan Merkez Efendi'nin yaptırdığı mescidin tadilatı gibi düşünülebilecek mescit ve zaviyeden (1552) oluşan diğer iki külliyesidir.⁴⁶

Kanunî döneminin veliaht şehzadesi Selim'in kızları İsmihan Sultan (d. 1544-ö. 1585) ve Şah Sultan (d. 1545-ö. 1577) ile sırasıyla kocaları meşhur sadrazamlar Sokullu Mehmed Paşa (ö. 1579) ve Zal Mahmud Paşa'nın (ö. 1577) İstanbul'da inşa ettirdiği yapılara özellikle değinmekte fayda vardır. İsmihan Sultan ile eşi Sokullu Mehmed Paşa'nın bir nevi ortak bânilikle yaptırdıkları Eyüp İsmihan Sultan-Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi ve Kadirga Limanı (Atmeydanı arkası) Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi; Şah Sultan ve eşi Zal Mahmud Paşa'nın yine ortak bânilikle inşa ettirdikleri Eyüp Zal Mahmud Paşa Külliyesi, hanedan mensuplarının rollerinin

olduğu, İstanbul'un XVI. yüzyılı için farklı nitelikleriyle ön plana çıkan son külliyelerdir. Ayrıca Sadrazam Rüstem Paşa'nın yaptırdığı Tahtakale Rüstem Paşa Camii ve Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa Camii; konumu ve mimari nitelikleri bağlamında İstanbul'un en kıymetli camilerindedir.

Bu beş yapı topluluğu da Mimar Sinan'ın eseridir. Rüstem Paşa Camii hariç diğer dört yapı grubu yaklaşık 1570'li yıllarda inşa edilmiştir ve Sinan'ın belirleyici olduğu son dönem eserleri arasında zikredilebilir.

Eyüp İsmihan Sultan-Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi ve Kadirga Limanı (Atmeydanı Arkası) Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi

Hemen hemen aynı tarihlerde inşa edilen külliyelerden, İsmihan Sultan (vakfiye: 1573) ve Sokullu Mehmed Paşa'nın (vakfiye: 1574) ayrı ayrı vakfiyelerinden ve yapı kitabelerinden anlaşıldığına göre, çiftin Eyüp'te ortak kurdukları külliye, ölen altı çocuklarının gömüldüğü türbe (1568-1569), yanına inşa edilen medrese (1568-1569) ve darülkurradan (1579) oluşuyordu. İsmihan Sultan'ın vakfiyesinde medrese şu şekilde tavsif edilmiştir: "Medrese-i şerîfe-i bedi'atü'l-âsâr ve 'acîbetü'l-etvâr."⁴⁷ Vakfiyede de

⁴⁶ Ayrıntılı bilgiler için bkz. Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 394-398.

⁴⁷ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 446.

22- Kadırga Sokullu Mehmet Paşa Camii

dikkat çekildiği gibi, içerisinde cami olmayan bu medrese ve külliye'nin genel kurgusu daha önceki örnekler göre son derece ilginçtir ve yeni bir durumdur. İnce uzun bir dikdörtgen parselde uzunlamasına geçen bir aks üzerinde türbe, medrese dershanesi, ince-uzun bir medrese avlusu ve bu avlunun her iki uzun kenarında kubbeli revaklar ve medrese hücreleri sıralanır. Medresenin kısa kenarlarında hücre bulunmaz. Külliye'nin hâkim konumunda yer alan türbe ile büyük kubbeli medrese dershanesi arasında bir geçiş vardır. Türbe gayet gösterişli bir "klasik dönem türbesi"dir. Stefanos Yerasimos, türbe ve medreseden oluşan Eyüp'teki bu külliye kurgusunun (türbeli medrese) Sinan'dan sonraki mimarbaşı Davud Ağa tarafından defalarca taklit edildiğini söyler ve deyim yerindeyse bunun bir prototip oluşturduğu yorumunda bulunur.⁴⁸

Sokullu Mehmed Paşa'nın vakfiyesinde (1574) yaptırıp eşine hediye ettiği yazılan Eyüp'teki medrese (bşl. 1568 - btş. 1569) ve Kadırga Limanı'ndaki cami, İsmihan Sultan vakfiyesinde (1573) kendi adına kayıtlıdır. Kadırga Limanı Külliyesi; cami (btş. 1571-1572), medrese, medresenin altında altı dükkân, zaviye (1574), zaviyenin altında

dört dükkân ve sokağa bakan su haznesinden oluşur.⁴⁹ Eğimli bir arazide inşa edilen külliye'nin kot farklarından çıkan, sokağa bakan hacimler medrese ve zaviyenin altında gelir getirici dükkânlar olarak değerlendirilmiştir. Cami tek minarelidir ve örtü sistemi kubbeli altıgen baldaken biçimindedir. Sinan'ın en önemli camilerinden biridir. Ana kubbenin altında dört küçük yarım kubbesi vardır. Caminin güney tarafında zaviye, kuzey tarafında medrese konumlanmaktadır. Hem medresenin hem de zaviyenin revakları kubbesizdir. Caminin olabildiğince ortaya çıkarılması için olsa gerek, medresenin revakları ve hücrelerinin kubbeleri basıktır. Zaviye ise simetrik olmayan, yapı parseline uydurulmuş plan ve örtü sistemine sahip hoş bir yapıdır. Bu minvalde, Turgut Cansever'in bu yapı grubu hakkındaki yorumları şöyledir:

Medrese revakları baklavalı, cami revakları ise stalaktitli sütun başlıklarına sahiptir. Cami giriş cephesinde, yüksek sütunların taşıdığı sivri kemerlerden oluşan revakın orta aksı sağ ve soldaki açıklıklardan biraz daha geniş tutulmuş olup bu aks üzerindeki kubbe, revak saçak silmesinden az yüksek bir kaide üzerine

48 Yerasimos, *İstanbul*, s. 350.

49 Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 446-448.

23• Kadırga Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi

oturtulmuştur. Medresenin revak kubbelerinin aksine, cami revak kubbelerinin müstakil kaideler üzerine ve orta giriş aksı kubbesinin ise daha yüksek bir seviyeye yerleştirilmiş olması, camiyi oluşturan mimari biçimlerin tek tek belirginleşmiş bireyler haline getirilmesi yönünde bir iradenin tezahürüdür.⁵⁰

Eyüp Zal Mahmut Paşa Külliyesi

Şah Sultan ve eşi Sadrazam Zal Mahmud Paşa'nın Eyüp'teki külliyesi "efsanevi aşklarının dokunaklı bir yadigârıdır."⁵¹ 1577 yılında iki hafta arayla vefat eden eşler, ortak olarak vakfettikleri bu külliye defnedilmiştir. Bu noktada küçük bir parantez açalım: Paşa, "Zal" lakabını 1553'te Şah Sultan'ın amcası, Şehzade Mustafa'yı boğarak öldürmesine borçludur. Şah Sultan ise on yedi yaşında iken bir başka şehzadeyi öldüren

Yeniçeri Ağası Çakırcıbaşı Hasan Ağa ile evlendirilmiş; 1574'te ilk kocası ölünce yirmi dokuz yaşında Zal Mahmud Paşa'ya nikâhlanmış; Paşa ile Şah Sultan, toplam dört sene evli kalmışlar. İlginçtir ki bu bilgilerin bir kısmını aktaran Tarihçi Peçevî'nin dilinde Şah Sultan ve Zal Mahmud Paşa'nın ölümleri efsanevi bir aşka dönüşür:

"Nakl olunur ki halîlesi olan Sultân ile bir günde hastalanurlar ve birbiriyle helâlleşüp kuçuşarak bir yerden teslim-i rûh iderler. Bu mertebe değme bir zen ve şevhere vâkî olmamışdır; bunların kemâl-i muhabbetlerine haml olunmuşdur."⁵²

(Naklolunur ki zevcesi hanım sultanla aynı günde hastalanmışlar ve birbirleriyle helalleşip kucaklaşarak bir arada ruhlarını teslim etmişler. Hiçbir karı kocaya nasip olmayan bu mertebe onların mükemmel muhabbetlerine atfedilmiştir.)

50 Cansever, *Mimar Sinan*, s. 352.

51 Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 492.

52 Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 492.

24- Zal Mahmut Paşa Külliyesi

Külliye'nin inşasına, vasiyetlerine binaen çiftin ölümlerinden sonra başlanmıştır. Külliye; türbe, aynı tarihlerde (1578-1579) yapımlarına başlanan ve 1590'da tüm unsurlarıyla tamamlanmış olan cami ve çifte medrese (Şah Sultan Medresesi ve Zal Mahmut Paşa Medresesi) ve sokak çeşmesinden (998 [1589-1590]) oluşur. Külliye'nin inşasına Mimar Sinan'ın başmimarlık döneminde başlanmış, Sinan'ın 1588'deki vefatından sonra, halefi Davud Ağa'nın mimarbaşılığı döneminde tamamlanmıştır.

Cami duvarları taş ve tuğlanın bir arada kullanıldığı almaşık örgüye sahiptir. Bir küp olan cami küntesinde çok fazla sayıda ve üç farklı tarzda pencere dizileri açılarak, iç mekân son derece aydınlık bir hâle getirilmiştir. XX. yüzyılda kimi araştırmacılar masif bir küp olan, kare bir tabana oturan tek kubbeli camiye ve örtüleri çok değişken, yapı parselinin yamuk sınırlarına uyum sağlayan, asimetrik olarak yerleştirilmiş medreselere bakarak bu yapının Sinan'a ait olmayacağını ileri sürmüşlerdir. Külliye'de yer alan çeşmenin yapım tarihinin Ayvansarayî tarafından yanlış okunmasından kaynaklı tarihlendirme hataları da yapılmıştır.⁵³ Külliye'nin yukarıdaki ve benzeri yorumları, esas olarak modern araştırmacılar tarafından tahayyül edilmiş bir biçimsel gelişim çizgisine uymadığı şeklinde hatalı bir

varsayımdan da kaynaklanmaktadır. Her defasında bu gelişim çizgisinin bir kurgu olduğu gözden kaçırılmıştır. Külliyeyle ilgili kubbeler sistemi "tabusundan" kaynaklı bazı yorumlara Turgut Cansever'in katılmadığı, alışık olunmayan bir hükümlerle bitirdiği şu cümlelerinden anlaşılmaktadır:

Her şeyden evvel Zal Mahmud Paşa Camii, Sinan Paşa Camii gibi tamamen taş ve tuğla duvar tekniği ile vücuda getirilmiştir. Sinan Paşa Camii mihrap duvarı ile Zal Mahmud Paşa Camii'nin iki yan duvarı, sivri armudî kemerli çok sayıda tepe penceresinin altında, göz seviyesinde, dikdörtgen, mermer süveli ve sivri armudî tahfif kemerleri ile vücuda getirilmiş olması, her iki yapıda yuvarlak pencerelere verilen geniş yer, Sinan'ın bu iki eserini yönlendiren ortak amaç ve yaklaşımların mevcudiyetini ortaya koymaktadır. İki eserde de kubbe veya kubbeler sisteminin, şehir ve caminin dış mimari etkisi açısından çok önemli sayılmadığı anlaşılmaktadır.⁵⁴

Cansever'in, Mimar Sinan yorumlarındaki temel amacı, onun mimarisinde tektonik elemanların kendi şahsiyetleriyle var olmalarını mümkün kılan bir mimari aradığını kanıtlamaya çalışmaktır: "Zal Mahmud Paşa Camii'ni meydana getiren unsurlar, mimari içinde belirgin bir şekilde birbirinden ayrılarak yer alır. Dış duvar,

53 Ayrıntılar için bkz. Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 497-498.

54 Cansever, *Mimar Sinan*, s. 261.

25- Rüstem Paşa Külliyesi

caminin büyük orta mekânını örten kubbeden, büyük kemerler, pandantifler ve fil ayakları da üç cephede birbirinden ayrılmış, böylece her birine ayrı bir önem ve şahsiyet kazandırılmıştır.”⁵⁵

1560’lı ve 1570’li yıllara tarihlenen, XVI. yüzyılın iki kudretli sadrazamının himayesinde yapılan iki Sinan camisi, Sinan’ın ve İstanbul’un mimarlık tarihlerinde son derece önemli bir yere sahiptir: Tahtakale Rüstem Paşa ve Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa camileri.

Tahtakale Rüstem Paşa Camii

Mihrimah Sultan’ın eşi, Sadrazam Rüstem Paşa’nın (ö. 1561) vasiyeti üzerine ölümünden sonra inşa edilir. Kanunî’nin yapı izni 1562 tarihlidir. Bu izin alınıncaya

kadar, inşaatla ilgili resmî işlemler ise bir sene kadar sürmüştür.⁵⁶

Cami, konumlandığı parsel ve silüetteki etkisi bakımından yerine özgü, kuvvetli bir şahsiyete sahiptir. Tahtakale gibi son derece kalabalık, yoğun bir ticari hayata sahne olan semtte inşa edilmiştir. Bugün bakıldığında çevresinde neredeyse camiye bitişik yapılar vardır. Güney komşuları Burmalı Han (Şeriat Mahkemesi ve avlusu), doğusunda küçük ve büyük Çukur Hanlar, kuzey ve batısında sıralı dükkânlar mevcuttur. Haliç’ten bakıldığında ise üst kotta azametli bir şekilde duran Süleymaniye Camii bulunmaktadır. Bu sıkışık parselde tek kubbeli, mütevazı ölçülü caminin kalabalıktan koparılacak bir üst kotta taşınması şeklindeki çözüm, her iki sıkıntılı

55 Cansever, *Mimar Sinan*, s. 263.

56 Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 428.

26- Rüstem Paşa Külliyesi

durumu da karşılamış gibidir. Hem kalabalık içinde bir ferahlık sağlanmış hem de Süleymaniye'ye saygıyla kendi varlığını hissettirebilmiştir.

İç mekânında kullanılan çini tezyinat ve strüktürel kurgu bakımından cami, Osmanlı sanatının en yüksek değerli yapılarından biri kabul edilmektedir:

Yapının maddi varlık alanına ait bütün unsurlarının, şahsiyetleri tadil edilmeden mimariyi oluşturmaları, Osmanlı mimarlığının değişmez bir ilkesidir. Rüstem Paşa Camii'nde de mimarinin varlığını insanla bir arada sürdüreceği gerçeği unutulmamıştır. Yapıların teknik unsurlarının insanın ruhi ve manevi varlık alanlarındaki problemlerine cevap verecek şekilde bezemeler ve çinilerle kaplanması, Osmanlı sanat iradesinin ürünüdür. Bu eserler belirli bir uzaklıktan, çini veya kalem işi tezyinat, kumaş dokusu gibi sık tezyinî unsurların kıpırdanan, farklılaşan yapılarının bütünlüğünü oluşturur; daha yakınlarına gelindiğinde her unsurun belirgin sınırlarıyla bağımsız varlıklar olduğu kadar, içinde yer aldıkları bütünlükle beraber yücelik ve zarafet şeklindeki tezyinî niteliği taşıdıkları görülür.⁵⁷

Turgut Cansever, yapının özel önemini bir başka açıdan şöyle ifadelendirir:

Rüstem Paşa Camii'nin merkezî kubbeyi taşıyacak sekiz ayak, köşe trompları ve sekiz köşeli kubbe kaidesinin dikdörtgen bir plan içine oturtulması şeklindeki çözüm, Sinan'ın bu yapıyla ilk defa gündeme gelmiştir. Rüstem Paşa Camii, bu açıdan bakıldığında Edirne Sultan Selim

Camii'ne bir hazırlık ve Sinan'ın çözümlenme girişiminin geleceğini hazırlayan bir eser olarak özel öneme sahiptir.⁵⁸

Caminin kuzeyinde yer alan biri kubbeli ve diğeri çatılı birbirine eklenen çifte revak, karşı kıyıdaki (Üsküdar) eşi Mihrimah Sultan Camii'nin çifte revakını selamlar gibidir.

Cami bu özellikleriyle Sinan'ın çevre ve mimarî ilişkisine atfettiği önemi bir kez daha gözler önüne sermektedir. Son cemaat yerinin bulunduğu teras seviyesine, terasın iki köşesindeki merdivenlerle çıkılır. Son cemaat yeri, iki sıra sütunun taşıdığı bir saçakla örtülü olup bu geniş saçak ve terasın çevre duvarı, son cemaat yerini batı güneşinin olumsuz etkisinden korur ve son cemaat yerine çıkanların önüne, civardaki hanların kubbe ve tonozları üzerinden Süleymaniye'ye, Haliç'e ve Galata'ya doğru geniş bir ufuk açar. Camiye son cemaat yerinin stalaktitli sütun başlıklarının taşıdığı revakların ortasındaki cümle kapısından girilir. Bu kapı Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nde olduğu gibi, camiden çıkanlara günlük hayatın gürültülü seviyesinin üzerinde, geniş son cemaat yeri saçığının altından zengin bir panorama sunar.⁵⁹

Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa Camii ve Diğer Kaptanıderya Camileri/Külliyeleri

Payitahtta epeyce bir mimari faaliyet olduktan ve şehrin ana karakteri büyük külliyelerle muhkemleştirildikten sonra yapılan, Azapkapı'daki

57 Cansever, *Mimar Sinan*, s. 252.

58 Cansever, *Mimar Sinan*, s. 247.

59 Cansever, *Mimar Sinan*, s. 245.

27- Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa Camii

camii (bşl. 1573 - btş. 1577-1578), eski kaptanıderya yeni veziriazam tarafından Kasımpaşa'daki mirî tersanenin yanında inşa ettirilmiştir. "Haliç'in güney kıyısını tezyin eden abideler dizisine karşı kıyından küçük de olsa bir odak noktasıyla cevap vererek dengeyi sağlamak amacıyla seçilmiştir. Bu tercih, Fatih döneminde Murat Paşa, Davut Paşa, Koca Mustafa Paşa camileri gibi eserlerle yarımada yapılmış mimari katkının devamı olarak Sokullu Mehmet Paşa Camii'nin güneyde Marmara kıyısında, Kadırga Limanı civarındaki yamaçlara inşa edilmesiyle benzerlik taşır."⁶⁰

Sekizgen bir strüktür sistemine oturan üst örtü tercihiyle cami, Tahtakale Rüstem Paşa Camii ve Edirne Selimiye Camii gibi önemli eserlerle benzerlik gösterir. Yan duvarlar, cami taşıyıcı sisteminden bağımsızlaşmış, ana kubbe, sütunlara taşınmıştır. Bu durum uzman olmayanların anlamakta zorlanacağı, Cansever'e göre Osmanlı mimarlık birikiminin ve Sinan'ın arayışlarındaki en önemli meseledir. Bu camide, yapı bileşenleri arasındaki keskin bağımsızlaşmaya dikkat çeken Cansever, bu meselenin önemini kendine özgü keskinlikte yorumlamıştır:

XVI. asrın ikinci yarısında Melamilik, insanın yalnız kendisine karşı sorumlu olduğu şeklindeki inancı

savunarak yaygınlaşmış, giderek bir anarşist toplum hareketine dönüşmüş ve bunun üzerine merkezî idare tarafından sert şekilde bastırılmıştır. Bu dönemde Sinan'ın, tasavvufun temel inançlarından olan "ferdiyetin yüceliği" kavramından hareket ederek bağımsız mimari birimlerin bir bütünü nasıl oluşturabileceklerini gündeme getiren çözümlemesi, bu gelişmelerden ve o günlerin dinî, tasavvufi ve siyasi tartışmalarından ayrı düşünülemeyecek bir olgudur ve belki de bu tartışmaların bir yansımasıdır.⁶¹

Eski Kaptanıderya Sokullu Mehmed Paşa'nın tersane yanında yaptırdığı bu camiden sonra, konuyu fazla dağıtmadan deniz kenarında inşa edilen diğer kaptanıderya camilerine/külliyelerine değinelim. 1550'li, 1560'lı ve 1570'li yıllarda Beşiktaş, Kasımpaşa ve Tophane sahillerinde yapılan üç külliye'nin konumları imparatorluk denizcilerinin meslekleriyle doğrudan bağlantılıdır. Beşiktaş'taki cami Edirne Üç Şerefeli Camii'ye, Kasımpaşa'daki cami çok kubbeli ulu camilere, Tophane'deki cami ise Ayasofya'ya benziyordu. Bu üç cami enine doğru genişleyen bir plan tipine sahiptir. Bunun sebebi mekânların tersanelerdeki denizcilerin toplu namaz kılabilme ve/veya sefer öncesi kalabalık cemaati barındırabilme imkânına sahip olabilmesine bağlıdır.⁶²

⁶¹ Cansever, *Mimar Sinan*, s. 369.

⁶² Yerasimos, *İstanbul*, s. 284.

⁶⁰ Cansever, *Mimar Sinan*, s. 365.

28- Beşiktaş Sinan Paşa Camii

Ayrıca her üç caminin geniş dış avluları vardır. Kasımpaşa ve Tophane camileri yan galerilere de sahiptir. Sinan'ın üç camideki farklı biçim ve strüktür tercihleri hem kendi arayışları hem de yukarıdaki sebeplerden dolayı önemli gözükmektedir.

Bu külliyelerden ilki Kanunî devrinin meşhur sadrazamı Rüstem Paşa'nın kardeşi, Kaptanıderya Sokullu Mehmed Paşa'nın halefi Sinan Paşa'nın (ö. 1554) bânisi olduğu, ölümünden sonra inşa edilen Beşiktaş Sinan Paşa Külliyesi'dir (bşl. 1554 - btş. 1555-1556). Külliye; cami, medrese ve sıbyan mektebinden oluşuyordu. Külliye civarında ise eş zamanlı olarak elli dükkân, kırk bir kiralık oda, bir fırın ve bir kasap dükkânı yaptırılmıştı.⁶³ Hemen yanında Sinan'ın ilk eserlerinden olan Osmanlı denizcilerinin pîrî Barbaros Hayrettin Paşa'nın (ö. 1546) türbesi (948 [1541-1542]) yer alır.

Altıgen bir kasnağa oturan caminin strüktür sistemi ve taş-tuğla almaşık duvar örgüsü, Sinan'ın daha sonra da deneyeceği tercihler arasındadır.

Sinan Paşa Camii'nin önemli bir özelliği, merkezî kubbenin altıgen bir kasnak üzerine oturtulması, iki yana genişletilmiş caminin sağ ve sol yanlarının ikişer kubbeyle örtülmesi ve Üç Şerefeli Camii planına benzeyen

planıdır. İbrahim Paşa Camii'nde olduğu gibi Sinan Paşa Camii dış duvarı da taş-tuğla sıralarından müteşekkildir. Sinan Paşa Camii'nin Edirne Üç Şerefeli Camii duvarlarına göre daha yüksek olan deniz cephesi duvarı, zemin kat seviyesinde, dikdörtgen, beyaz, mermer söve başlıkları ve sivri armudî kemerlerle korunan bir pencere dizisiyle oluşturulmuştur. Sinan bunu çok sonraları Zal Mahmut Paşa Camii'nde de uygulayacaktır. Ufkî taş-tuğla duvar dokusunun bu karakteri içinde, iri zemin kat pencere dizisi üzerinde, yüksek ve armudî sivri kemerli bir ikinci pencere dizisi yer almaktadır. İki yan ve ana kubbe akslarında yuvarlak pencereler ve mihrap üzerinde de yine bir armudî sivri kemerli pencere yer almaktadır. Tuğla-taş duvar dokusunun ufkî karakteri ile tam bir şakulî ifadeye sahip pencere dizilerinin karşıtlığı, Sinan'ın mimarisinde pek çok defa karşılaşılabilecek bir özellik olup "her şeyin karşıtı ile kaim olduğu" şeklindeki İslâmî kuralın bir yansımasıdır.⁶⁴

Kaptanıderya külliyelerinden üçüncüsü veliaht şehzade Selim'in kızı Gevherhan Sultan'la evli olan, Sinan Paşa'nın halefi Piyale Mehmed Paşa'nın (ö. 1578) yaptırdığı Kasımpaşa Piyale Paşa Külliyesi'dir (1565-1573). Külliye; cami, medrese, türbe, derviş zaviyesi,

⁶³ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 561.

⁶⁴ Cansever, *Mimar Sinan*, s. 237.

29- Kılıç Ali Paşa Külliyesi

sıbyan mektebi, hamam ve çarşıdan oluşuyordu.⁶⁵ Cami altı eşit kubbeli bir “ulu cami” modelidir. Biçimsel özellikleri itibarıyla Sinan’a ait olup olmadığı en çok tartışılan camidir. Turgut Cansever, Edirne Selimiye Camii’nin bitirilişine yakın tarihte inşa edilen caminin asli özelliklerinin Sinan tarafından belirlendiğine kuşku duymaz.⁶⁶ Ona göre; “Sinan, Piyale Paşa Camii’nde ananevî payeli ve eşit ölçüde kubbelerle örtülü enlemesine genişleyen cami mekânını yeni bir ruh ve üslupla tekrar gündeme getirmiştir. Altı kubbenin yalnızca cami mekânının orta yerindeki iki yuvarlak sütunla taşınarak namaz sırasında imamı görmeyi zorlaştıran iri payelerin yarattığı mahzurun aşılması da, Sinan’ın payeli camiler geleneğine yeni bir katkısıdır.”⁶⁷

Üçüncü ve son kaptanıderya külliyesi Kılıç Ali Paşa’nın himaye ettiği (ö. 1587) Tophane Kılıç Ali

Paşa Külliyesi’dir (bşl. 1578 - btş. 1580-1581). Külliye, Sinan’ın yaptığı diğer bazı külliyele göre, her birimin muntazam bir geometriye sahip olduğu cami, medrese, türbe ve hamamdan oluşur. Paşa, kuzey duvarına bitişik sekiz dükkân, güneydoğu ve güney duvarlarına bitişik on sekiz dükkân, yakın çevrede kırk dört dükkân, elli altı fevkani oda, yedi mahzen, bir maden eritme atölyesi, iki mezbaha, topçu koğuşlarının karşısında on yedi dükkân gibi daha birçok gelir getirici mülk vakfetmişti.⁶⁸

Süleymaniye gibi planı ve örtü sisteminin Ayasofya’yla benzerlik göstermesi bakımından araştırmacıları en çok şaşırtan ve yorum yapmaya zorlayan Sinan camisidir. Bu uygulamayı bazısı bâni Kılıç Ali Paşa’nın özel tercihlerine, bazısı Sinan’ın Ayasofya hayranlığına bağlar. Bazı araştırmacılar ise Selimiye gibi merkezî kubbeli-mekânlı bir camiden sonra Sinan’ın bu camiye yapmış olamayacağını, bu işi

65 Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 564.

66 Cansever, *Mimar Sinan*, s. 377.

67 Cansever, *Mimar Sinan*, s. 372, 375.

68 Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 577-578.

30- Piyale Paşa Külliyesi

kalfalarından birisinin yaptığını bile öne sürerler.⁶⁹ Turgut Cansever, Ayasofya ile benzerlik kuranlarla aynı görüşte değildir:

Planların yüzeysel incelemesinden edinilen ilk intiba, merkezî kubbenin mihrap aksında iki yarım kubbeye desteklenerek, yapının Ayasofya gibi ileriye doğru uzunlamasına geliştirildiği şeklinde oluşabilir. Ancak binaya girildiğinde hemen fark edildiği üzere, destek ayakları içine yerleştirilmiş kemerlerin ve yan cephelerde zemin kat pencereleri üzerinde kadınlar mahfelinin üç büyük kemerinin birbirine dik farklı iki istikamette kullanılması suretiyle yapıya kazandırılan zengin Osmanlı üslup özellikleri, sanatkârane başarının ötesinde bu yapıyı, Sinan'ın eli ile Süleymaniye'de yeni bir hüviyet kazanmış bulunan Ayasofya yapı örtüsünü ana hatlarıyla muhafaza ederek, yeni bir 'yerin' verilerini değerlendirerek, putlaştırma, tekrar etme yanlığına düşülmemiş yeni bir mimari çözümün örneği haline getirmiştir. Bu son dönem yapısı ile Sinan, mimariyi belirleyen

İslamî temeller sabit kalmak kaydıyla farklı çağ ve coğrafyalarda evrensel İslamî gerçeğin değişen aktüel ve yerel etkenler altında nasıl gerçekleştirilmesi gerektiğini ortaya koymuştur.⁷⁰

Sinan Yapısı Diğer Külliyeler

Kaptanıderya külliyelerini anlattıktan sonra, kronolojik olarak tekrar geriye giderek de olsa, XVI. yüzyılın ortalarında inşa edilmiş olan İstanbul'un ve Sinan'ın iki önemli yapısını daha zikretmek gerekir. Bunlardan ilki Silivrikapı Hadım İbrahim Paşa Camii (1551) diğeri de Topkapı Kara Ahmet Paşa Külliyesi'dir (başka yerde ilk inşaat bşl. 1555, ikinci inşaat bşl. 1565 - btş. 1571-1572).

Hadım İbrahim Paşa Camii

Bu cami tek kubbeli küçük bir camidir ve Edirne Beyazıt Camii ve Yavuz Sultan Selim Camii ile benzerlikler taşır:

"... kübik kaide üzerindeki tek kubbesiyle, küp ve küre gibi asli unsurlardan oluşan,

⁶⁹ Ayrıntılar için bkz. Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 575.

⁷⁰ Cansever, *Mimar Sinan*, s. 384, 387.

31- Silivrikapı Hadım İbrahim Paşa Camii

Edirne Beyazıt, Sultan Selim (İstanbul) ve Firuz Ağa (İstanbul) gibi XV. asrın ikinci yarısına ve XVI. asır başlarına ait camilerin sade mimarisini devam ettirir. İbrahim Paşa Camii, bu yapılardan yeni ölçüleri, daha yüksek bir kaide üzerine oturan kubbesi, taş-tuğla duvar yapısı, duvarlar üzerinde yer alan yüksek, iri pencerelerin sivri armudî pencere boşlukları ve son cemaat yerindeki armudî kemerlerin yükselen boşluklarıyla oluşan şakulî, canlı, hareketli ifadeyle ayrılır. Bu yapıdaki tek kubbe tercihi ile Selimiye arasındaki ifade yakınlığı, Sinan'ın sanat iradesinin bütünlüğüne işarettir.⁷¹

Kara Ahmet Paşa Külliyesi

1553'te azledilen Rüstem Paşa'nın yerine sadrazam olan ve iki yıl sonra muhtemelen Rüstem Paşa'yla olan husumetinden dolayı idam edilen Kara Ahmed Paşa, Yavuz Sultan Selim'in kızı Fatma Sultan'la evliydi.

⁷¹ Cansever, *Mimar Sinan*, s. 233.

Külliyesi, ölümünden sonra vasiyeti üzerine yapılmıştır. Külliye'nin yapım öyküsü son derece ilginçtir. Yapımına Edirnekapı civarında 1555'te başlanmış olan külliye, Kanun'un kızı ve Rüstem Paşa'nın eşi Mihrimah Sultan'ın girişimleri üzerine padişah fermanı ile durdurulur. Edirnekapı'da Mihrimah Sultan'ın külliyesinin yapımına başlanır. Bundan ancak on sene sonra vakıf mütevellileri Topkapı'da yeni bir arsa üzerinde yeni külliye inşaatına başlayabilmişlerdir.⁷² Külliye; cami, medrese, türbe ve sıbyan mektebinden oluşur. Kara Ahmet Paşa Camii altıgen baldakene oturan kubbesi ve yan sahnlarıyla Beşiktaş Sinan Paşa Camii ile benzerlikler taşır. Medrese oldukça geniş kubbeli revaklı avluyu U biçiminde yarısına kadar saran, gayet muntazam dizilen hücrelerden meydana gelir.

Üsküdar Şemsi Paşa Külliyesi

Sinan'ın son dönem eserlerinden olan Üsküdar Şemsi Paşa Külliyesi (988 [1580-1581]) XVI. yüzyıl İstanbul'unun küçük ama çok değerli, âdeta elmas niteliğindeki tezyin unsuru

⁷² Ayrıntılar için bkz. Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 410-413.

32- Üsküdar Şemsipaşa Külliyesi

gibidir. III. Murad'ın musahibi Şemsi Ahmed Paşa (ö. 1580) tarafından denize sıfır noktasında ve neredeyse sıfır kotunda inşa ettirilmişti. Bu külliye yaklaşık otuz beş sene önce yine Sinan tarafından Şemsi Paşa Külliyesi'nin çok yakınında inşa edilen Mihrimah Sultan Camii'yle karşılaştırılabilir. Tek kubbeli küçük bir camiden, L tipinde bir medreseden ve caminin doğu duvarına bitişik, denize doğru çıkma yapan bir türbeden oluşur. "Mihrimah Sultan Camii, mihrap duvarı ve üç yarım kubbenin örttüğü mekân, manevi dünyanın sınırını oluştururken, uzayan denizin karşı kıyısında maddi dünyaya ait sınır fark edilir. Şemsi Paşa Camii ise hemen yanı başındaki Boğaziçi'ni bütün derinliği ile kucaklayan, onunla bütünleşen bir çözümdür."⁷³

Sinan'ın iyice yaşlandığı ve hacda olduğu sıralarda yapımı süren iki yapıya daha değinmek gerekir.

Yenibahçe Mesih Paşa Külliyesi

Külliye III. Murad döneminde çok kısa süre veziriazamlık yapan, inşaat kararını üçüncü vezirlik görevindeyken veren Hadım Mesih Mehmed Paşa'dır (ö. 1589). Cami inşaatının izni 13 Mart 1584 tarihinde verilmiştir. Yapım

izni fermanına göre, harap durumda olan mescidin bağlı olduğu bir vakfın (Hasan Paşa Vakfı) tamirat için lazım olan paraya sahip olmadığı belirtilmiş, bunun üzerine binanın yıkılmasına ve yerine yeni bir cami/külliye yapılmasına karar verilmiştir.⁷⁴ Bu durum, İstanbul mimarlık tarihi anlatısına sunacağı katkılar açısından kayda değerdir. Bir başka kayda değer durum, yapım süreciyle ilgilidir. Sinan'ın Hac dönemine rastlayan eserin inşası sırasında Sinan'ın, kaymakamı olan Mehmed Subaşı'ya gönderdiği fermanlar yapım işinin Mimar Mehmed Subaşı tarafından yürütüldüğünü göstermektedir.

Karagümrük Nişancı Mehmet Paşa Külliyesi

Külliye III. Murad dönemi vezirlerinden Nişancı Mehmed Paşa (ö. 1594) tarafından Fatih Karagümrük semtinde yaptırılmıştır. Nişancı Mehmed Paşa, Mimar Sinan çağında nişancılıktan vezirliğe yükslebilen, Müslüman doğmuş az sayıdaki devlet adamlarından biridir.⁷⁵ İnşasına 992 (1583-1584) yılında başlanan cami, 997 (1588-1589) yılında tamamlanmıştır. Mimar Sinan'ın eseri olduğu genel kabul görür ancak Mimar Sinan tezkirelerinin

⁷⁴ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 541.

⁷⁵ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 548.

⁷³ Cansever, *Mimar Sinan*, s. 394.

33- Mesih Mehmet Paşa Camii

hepsinde zikredilmez. Sadece *Tuhfetü'l-mi'mârîn*'de geçer. Sinan'ın 1584'te Mekke'ye gittiği ve 1588'de vefat ettiği düşünülürse, Sinan'ın yaşlılık dönemine denk düşen eseri Sinan'ın başlattığı, Mimar Mehmed Subaşı ve/veya Davud Ağa ya da diğer kalfalarının tamamladığı söylenebilir.⁷⁶

Ayasofya minareleri, Kırkçeşme suları ve Moğlova Su Kemeri ile Büyükkçekmece Köprüsü gibi eserler, cami ve külliye haricinde Mimar Sinan'ın İstanbul'da inşa ettiği önemli eserleri arasındadır. Ayasofya'nın dört minaresinden ilki Fatih döneminde, ikincisi Yavuz Sultan Selim döneminde, son ikisi ise Sinan'ın eserleri olarak Kanunî döneminde eklenmiştir. Ayrıca Kanunî, şehzadeler, II. Selim, Zal Mahmut Paşa, Kılıç Ali Paşa ve devamında III. Murat ve III. Mehmet türbeleri Sinan'ın ve

haleflerinin eserleri olarak İstanbul mimarlık tarihinin en özel yapıları arasındadır.⁷⁷

Yukarıda zikredilen ve zikredilmeyen eserlerden sonra, anıtsal yapı bağlamında epeyce mamur olan İstanbul'da cami ve külliye yaptırmak için boş arazi bulmak giderek zorlaşmıştır. İleride örneklerle daha ayrıntılı bir biçimde anlatılacak olan, XVI. yüzyılın sonlarından başlayarak, külliye kapsamlarının küçülmesi ve camisiz külliyelerin inşası bu yer yokluğu ile de açıklanabilecektir. Kuşkusuz İstanbul'un XVI. yüzyıl mimarlık tarihi öyküsü şimdiye kadar anlatılan yapılarla

⁷⁶ Şerif Tümer, "Mimar Dâvud Ağa'nın Hayatı, Eserleri ve Üslup Anlayışı", yüksek lisans tezi, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi, 2012, s. 45.

⁷⁷ Ayrıntılı analiz ve değerlendirmeler için bkz. Aziz Doğanay, *Klasik Devir İstanbul Hanedan Türbeleri (1522-1604)*, İstanbul 2009; Uğur Tanyeli, "Klasik Osmanlı Dünyasında Değişim, Yenilik ve 'Eskilik' Üretimi", *Afife Batur'a Armağan Mimarlık ve Sanat Tarihi Yazıları*, ed. A. Ağır, D. Mazlum ve G. Cephanecigil, İstanbul 2005, s. 25-35; Hakkı Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara 1992.

34- Nişancı Mehmet Paşa Camii (Karagümrük)

ve imar-iskân modelleriyle sınırlı değildir. Sinan'dan sonra İstanbul'a mimarbaşı olarak eserler sunacak olan üç ismin dönemi başlamaktadır: Davud Ağa, Dalgıç Ahmed Ağa, Sedefkâr Mehmed Ağa.

SİNAN'IN HALEFLERİ VE İSTANBUL

İstanbul'da İki Suyolcu, İki Başmimar: Davud bin Abdullah ve Ahmed Ağa (Dalgıç) bin Abdülmuin

Mimarlık mesleğini, imparatorluğun en varlıklı ve münbit zamanlarında Mimar Sinan'ın yanında çalışarak öğrenmiş iki mimar, Davud Ağa ve Dalgıç Ahmed Ağa sırasıyla mimarbaşı olmuşlardır. Mimarbaşılıktan önceki görevleri ise suyolu nazırlığıdır. Onlardan sonra gelen Mehmed Ağa'nın da mimarbaşı olmadan önceki görevinin suyolu nazırı olduğu düşünülürse, bu makam Sinan devrinden başlayarak mimarbaşı olmanın ön şartı gibidir.

35- Moğlova Su Kemeri

Davud Ağa 1575'ten mimarbaşı olduğu 1588'e kadar, halefi Dalgıç Ahmed Ağa ise 1596'dan 1598'e kadar suyolu nazırlıdır. Davud Ağa on yıl kadar (1588-1598), Dalgıç Ahmed Ağa ise yaklaşık sekiz yıl (1598-1606) mimarbaşılık görevinde bulunmuştur. Bu on sekiz yıl, yirmi bir yıl padişah olan III. Murad'ın (1574-1595) son yedi yılını, sekiz yıl hüküm süren III. Mehmed dönemini (1595-1603) ve I. Ahmed'in (1603-1617) ilk üç yılını kapsamaktadır. Mezkûr mimarlar, imparatorluğun ve de İstanbul'un ekonomik ve sosyal sıkıntılarının başlamakta olduğu bu yıllarda tafsilatlı ve yüksek bütçeli yapı yapma eylemi bakımından, Sinan'ın sahip olduğu imkânlarla sahip değildiler. Bu iki suyolcu ve mimar ağanın İstanbul'a en görünür katkıları Sinan hayattayken yer aldıkları inşa faaliyetlerinden başka, mimarbaşı oldukları dönemlerde yapılan iki padişah türbesi ve devlet ricalinin küçük ölçekli külliye ve türbeli medreseleri olduğu söylenebilir. İki suyolcunun İstanbul'da çok sayıda çeşme yaptığı da söylenir.

Mimarbaşı Sinan'ın halefi olan Davud bin Abdullah (ö. 1598), 1575'te "Dergâh-ı muallâ çavuşu" ve "suyolu

nazırı”dır. 1576’da harap olan eski su kemerleri ve köprülerin onarımı ile görevlendirilmiştir. Adı 1578’de inşa edilen Topkapı Sarayı’ndaki Zülüflü Baltacılar Koğuşu’nun kitabesinde geçmektedir. 1583’te Mimar Sinan’dan, Doğu seferine gönderilecek 400 usta neccarın başına “eski su yolu nazırı” Davud Çavuş’un getirilmesi istenmektedir. 1584’te Bâbüssaâde Ağası Mehmed Ağa’nın satın aldığı evin şahitleri arasındadır: “Dâvud Beğ ibni Abdü’l-mennân Çavuş-ı mi’mârân”. 1584’te III. Murad için Topkapı Sarayı’na gelen su yollarının haritasını çizer. 1585’te Kanunî Sultan Süleyman, su yollarındaki onarımın teftişini yapar. 1586’da Bâbüssaâde Ağası Mehmed Ağa’nın Fatih Çarşamba’daki camisini inşa eder. 1587’de Topkapı Sarayı Haremi Kethüdası Canfeda Hatun’un satın almış olduğu bir menzilin şahitleri arasında yeniden “Nâzır-ı râh-âb” olarak geçer. 1588’de “Mimarân-ı Hassa başı” olarak Edirne Selimiye Camii’nin arastasının yapımına başlar. 1590’da Manisa Muradiye Külliyesi inşaatıyla ilgilenmektedir. 999’de (1590-1591) Topkapı Sarayı’nın deniz kıyısındaki köşkerlerinden Sinan Paşa Köşkü’nü inşa

eder. 1591’de Yalı Köşkü’nün inşaatına başlar. 1002’de (1593-1594) Mesih Paşa Vakfı’nın onarımının denetimini yapar ve Sinan Paşa Külliyesi’ni inşa eder. 1595’te ölen III. Murad’ın türbesinin planını çizer ve inşaatına başlar. 1595-1597 arasında Hüseyin Ağa evkafına ait çeşitli binaların onarım keşiflerini yapar. 1598’de Valide Sultan Camii’nin (Eminönü’ndeki Yeni Cami) inşaatına başlar ve temel atıldıktan çok kısa zaman sonra vefat eder.⁷⁸

Çarşamba Mehmet Ağa Külliyesi cami kitabesinde (1585), İncili Köşk ya da Sinan Paşa Köşkü yanındaki çeşme kitabesinde (997 [1588-1589]), tarihçi Selânikî’nin verdiği bilgiye göre, Yalı Köşkü’nde (1591),⁷⁹ Koca Sinan Paşa Külliyesi sebili üzerindeki kitabede (1002 [1593-1594]) Mimarbaşı Davud Ağa’nın ismi geçmektedir. Dolayısıyla bu dört yapının mimarının Davud Ağa olduğu kesindir.

⁷⁸ Yerasimos, “15.-16. Yüzyıl Osmanlı Mimarları”, s. 43-44.

⁷⁹ Gülrü Necipoğlu, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı: Mimari, Tören ve İktidar*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2007, s. 289.

36- Ayasofya

Davud Ağa'nın mimarbaşı olduğu dönemin, İstanbul mimarlık tarihi açısından önemli yapıları şunlardır: III. Murat ve III. Mehmet türbeleri ile bânisinin devlet ricali olduğu son camili külliye olan Cerrahpaşa'da Cerrah Mehmet Paşa Külliyesi (vakfiyesi 1594 tarihli), Kızlarağası Gazanfer Ağa'nın yaptırdığı türbeli medrese Gazanfer Ağa Külliyesi (1591-1592), Divanyolu'nda Sadrazam Koca Sinan Paşa Külliyesi (1593) ve bir diğer türbeli medrese Hadım Hasan Paşa Külliyesi (1595).

Davud Ağa'dan sonra mimarbaşı olan Ahmed Ağa (Dalgıç) b. Abdülmuin'in (ö. 1608) kısa süreli mimarbaşılığa ve oradan paşalığa giden serüveni şöyledir: 1591-1592 arası Yalı Köşkü'nün inşaatına "Dergâh-ı muallâ çavuşu" olarak ıhlamur ağacı ve kurşun tedarik eder. 1593'te İstanbul'dan kereste ihracı "Mimar Dalgıç Ahmed Çavuş"un sorumluluğundadır. 1595-1596 arasında yapılan III. Murat Türbesi'nin kapısı üstünde "amel-i Dalgıç Ahmed Ağa" yazılıdır. 1596'da "suyolu nazırı" tayin edilir. 1598'de Davud Ağa'nın ölümüyle "mimarbaşı" olur. 1604'te III. Mehmet Türbesi için Marmara Adası'ndan mermer getirilmesi konusunda bir yazı gönderir. 1605'te Laleli'de yaptırmış olduğu çeşme münasebetiyle adı "Mimarbaşı Ahmed b. Abdülmuin" olarak geçer. 1606'da adı tamir ettiği Silivri'deki iki köprü'nün masraf defterinde "Ahmed Paşa ser-mimar-ı sabık"tır. 1608'de Silistre beylerbeyi iken Anadolu'da çıkan Kalender İsyanı sırasında Gönen'deki çatışmada aldığı yaralardan dolayı vefat eder.⁸⁰

⁸⁰ Yerasimos, "15.-16. Yüzyıl Osmanlı Mimarları", s. 40.

Ricalin Son Camili Külliyesi ve Türbeli Medreseler: Payitahtta Yeni Hâllerin Başlangıcı

Mimarbaşı Sinan Zamanında Mimar Davud Olan Külliye, Çarşamba Mehmet Ağa Külliyesi

" 'Abd-i dâ'î-yi Hân Murâd-ı cihân/Ol Mehemmed Ağa-yı hoş haslet; ... Kıldı bu câmi'-i şerîfi binâ/Oldı mecmu'a câmi'-i rahmet; ... Oldı mi'mâr-ı kâmili Dâvûd/Yapdı cânîyle derc idüp san'at; Didi Âsârî târihin hâtif/Beyt-i Hâdî vü câmi'-i ümmet. 993 (Âsârî, Cami Kitabesi, 1585⁸¹)

(Cihan Hanı Murad'ın duacı kulu/O hoş huylu Mehmed Ağa; ... Bu şerefli camiye bina etti/Toplama yeri oldu herkese rahmet; ... Oldu mimarı olgunluk sahibi Davud/Yaptı camıyla (burayı) dercederek sanat; Asarı, gaipten bir ses tarihini dedi:/"Tanrı'nın evi ve ümmetin camisi" 993 [1585].)"

Darüssaade Ağası (1574-1591) Habeşî Mehmed Ağa, harem-i hümayunda "akağalar" ve "karaağalar" olarak iki grup olarak zikredilen topluluk içerisinde Sultan III. Murad dönemi karaağalarının başıdır. XVI. yüzyıl sonlarında karaağalar, akağalara bir nevi üstünlük sağlamış ve nüfuzlarını artırmışlardır. Öyle ki 995'te (1586-1587) Haremeyn ve selatin vakıfları nazırlığına Valide Nurbanu Sultan'ın yakını olan Mehmed Ağa atanmıştır.⁸² Böyle bir konuma gelen Mehmed Ağa, gayrimüslimlerin

⁸¹ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 667.

⁸² Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 664.

37- Cerrah Mehmet Paşa Camii

de yoğun olarak yaşadığı Çarşamba semtinde 1585 yılında tamamlanan camisi ile birlikte bir külliye yaptırır.

O dönemin mimarbaşısı Sinan'dır ama caminin yapımı Darüssaade Ağası Mehmed Ağa'ya yakınlığı olduğunu varsayabileceğimiz, dönemin suyolu nazırı olan Mimar Davud Ağa'ya verilir. Ayrıca Sinan'ın ölümünden sonra Davud Ağa'yı mimarbaşılığa öneren Veziriazam Siyavuş Paşa'nın Mehmed Ağa ve Valide Nurbanu Sultan'la ilişkisinin iyi olduğu bilinir.

Cami, kitabesinde Davud Ağa'nın mimar olarak zikredildiği nadir yapılardandır. Sinan'ın mimarbaşılığı döneminde yapıldığı hâlde mimarı Davud Ağa olan, bu bağlamda mimarlık tarihi literatüründeki ana akım kuramlara ters düşen ve daha fazla ilgiyi hak eden ilginç sayılabilecek bir yapı topluluğudur. Ayrıca yorum yapılırken akılda tutulması gereken bir nokta daha vardır ki o da Sinan'ın 1584 yılında Mekke'ye gitmiş olmasıdır. Gülru Necipoğlu konuya bir başka açıdan dikkat çekmektedir: "1584'te Mekke'ye giderken kendi yerine gözdesi Mehmed Subaşı'nı mimarbaşı kaymakamı olarak tayin ettiren Sinan'ın, Davud'la arasında yakın bir ilişki olmadığı

anlaşıyor. Mimarbaşının vakfiyesini şahit olarak imzalayan (ykl. 991/1583-1584) on hassa mimarı arasında Davud'un imzasının bulunmayışı bu açıdan manidardır."⁸³

Külliye cami, türbe, çifte hamam ve Halvetî zaviye şeyhinin evinden oluşmaktaydı. Sonradan Kadızade hareketinin bir numaralı düşmanı hâline gelecek olan Abdülmecid Sivasî (ö. 1639), zaviyenin ilk şeyhi olan Yayabaşızade Hızır Efendi'nin vefatından sonra ve Sultanahmet Camii'nin hatipliğine atanmadan önce, bu zaviyede şeyhlik yapmıştır.⁸⁴

Caminin duvarları tuğla ve kesme taştan alması bir biçimde yapılmış, türbede ise sadece kesme taş kullanılmıştır. Caminin plan tipi "sekizgen baldakenli plan tipi"dir. Sinan'ın inşa ettiği Selimiye ve son dönemlerinde, Mehmet Ağa Camii ile hemen hemen aynı dönemlerde inşa ettiği Hadım Mesih Paşa ve Nişancı Mehmet Paşa camileri ile farklı açılardan benzerlikler kurabilmek mümkündür. Fakat meselenin çok çeşitli bileşenlerinin

⁸³ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 678.

⁸⁴ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 668.

38- Cerrah Mehmet Paşa Külliyesi

olduğu akılda tutulmalıdır. Şu kesindir ki iktidar ilişkileri, mimar seçimi, yapının inşa edildiği yer (gayrimüslim mahallesi ya da komşusu), bir ağanın yaptırdığı bu evsafa bir cami olması ve malzeme tercihleri hasebiyle külliye dikkate değerdir. Mehmed Ağa, Divanyolu'nda, Kızlarağası Medresesi olarak bilinen Mehmet Ağa Medresesi'ni (1579-1582) de yaptırmıştır.

Cerrah Mehmet Paşa Külliyesi

Ve Dikilitaş, ki şehri İstanbulun güzîde mümtâz yiridir, kurbinde müceddeden binâ olınan vezîr-i müşîr-i lâ-nâzır Mehmed Paşa hazretlerinin camî'-i şerîf ve mâ'bed-i lâtifî bi-'înâyeti'l-lâhî te'âlâ ve hüsn-i tevfikihî kemâl-i letâfet ü metânette yapı olup itmâm buldı. Tavr-ı hûb ve üslûb-ı mergûb üzre mükemmel olup persendîde-i 'âlemiyân oldu (Selânikî, *Târîh*⁸⁵).

85 Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 680.

(İstanbul şehrinin seçkin ve seçme bir yeri olan Dikilitaş yakınında, emsalsiz Vezir Mehmed Paşa Hazretlerinin, yüce Allah'ın yardımıyla yeni inşa edilen şerefli camisi ve zarif mabedi, kusursuz bir letafet ve sağlam yapıyla tamamlandı. Güzel tavrı ve hoş giden üslubuyla hoş giden camiye âlem hayran kaldı.)

Cerrah Mehmet Paşa Külliyesi, İstanbul'da inşa edilen, padişahlar ve hanım sultanların bânisi oldukları külliyeler hariç, devlet ricalinin yaptırdığı, içerisinde cami olan külliyelerin sonuncusudur. Bundan sonra yaklaşık 150 yıl boyunca, Fatih Davutpaşa'daki 1734 tarihli Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın yaptırdığı külliye kadar, devlet ricalinin yaptırdığı külliyelerin içerisinde cami yer almayacak ve bugün "türbeli medreseler" biçiminde tavsif edileceklerdir. Bu durum devletin giderek zayıflayan mali gücü ile yakından alakalıdır. Ayrıca, XVIII. yüzyıla kıyaslandığında imar alanı çok daha küçük olan İstanbul'un, meskûn yerlerindeki cami fazlalığı ya da yeni bir camiye

39- Gazanferâğa Medresesi

ihtiyaç olmaması ile doğrudan ilişkili olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu külliye'den sonra artık, nüfus ve yerleşim olarak kalabalık semtlerinde küçük külliye'ler yapılacaktır.

Külliye, Davud Ağa'nın mimarbaşı olduğu dönemde yapılmıştır. İnşa kitabesine göre cami 1002 (1593-1594) yılında tamamlanmıştır. 15 Mayıs 1594'te ibadete açılmıştır. Bânisi Vezir Mehmed Paşa'dır. Mehmed Paşa, 1582 yılında Şehzade Mehmed'i (III. Mehmed) sünnet etmiş olduğu için "Cerrah" lakabını almıştır. III. Mehmed, padişah olduğunda kısa bir süre sadrazamlık da yapmıştır. Külliye bugün kendi adıyla anılan Cerrahpaşa semtinde yer almaktadır. Cami, medrese, türbe, çifte hamam ve çeşmeden oluşmaktadır. Medrese ile ilgili bir not düşmekte fayda vardır. Yapının bânisi Gevherhan Sultan, III. Murad'ın kız kardeşi, Kaptan Piyale Paşa'nın dul eşidir ve paşanın vefatından sonra Cerrah Mehmed Paşa ile evlenmiştir. Gevherhan Sultan Medresesi, konum olarak külliye'nin yanındadır ama daha önce, 995 (1586-1587) yılında yapılmıştır.

İstanbul'daki çoğu mimari eserde olduğu gibi bu yapı grubunun başından da epeyce felaket geçmiştir. Aslına bakılırsa bu felaketler ve sonrasındaki tamirler, yeniden yapımlar ve yıkımlar üzerine İstanbul mimarlık tarihini başka bir açıdan, oldukça yeni bir biçimde yazabilmek mümkün görünmektedir. 1660 ve 1782 yangınlarında, 1766 ve 1894 depremlerinde zarar görmüş, 1820'de yıldırım düşmesi sonucu minaresi yıkılmış ve yeniden yapılmıştır. Cami 1892, 1956 ve 1960'da tamir edilmiştir. 1979 ve sonraki restorasyonlarda cami son cemaat yeri, yeniden yapılmıştır. Çifte Hamam harap durumda iken 1933'te

yıkılma kararı alınmış ve hamam tamamen ortadan kaldırılmıştır. Medrese ise uzun zaman harap bir vaziyette bekledikten sonra restore edilmiştir.⁸⁶

Cami, biçim ve plan özellikleri bakımından mimarlık tarihçilerinin "altıgen baldakenli plan tipi" olarak zikrettiği plan tipine sahiptir. Bir ana kubbe ve altı küçük yarım kubbe ile örtülmüştür. Sinan döneminin epeyce denenmiş bir sistemi olan bu örtü ve plan düzeni, Cerrah Mehmet Paşa Camii'nde de tekrarlanmıştır denebilir. Ama bu açıklama çoğu mimarlık tarihçisinin düşüğü hata gibi yapıyı anlatmaya tek başına yetmez. Mimar Sinan'ın yaptığı külliye'lerle bir başka ilişki kurulacak olursa "bu külliye, 1580'lerde İstanbul'da suriçinde inşa edilen Darüssaade Ağası Mehmet Ağa, Vezir Mesih Paşa ve Vezir Nişancı Mehmet Paşa'nınki gibi cami külliye'lerinde, kamusal çeşmelerin ve türbelerin artan görünürlülüğünün yeni bir örneğini sergiler."⁸⁷

Gazanfer Ağa Külliyesi

Bâb-ı sa'âdetüm ağası olan ... Gazanfer -dâme 'uluvvuhû-iki yıldan berü emr-i şerîfümle bir medrese yapmağa niyet idüp, hâlâ İstânbûlda mahelle-i İslâmiyyede vâki' olan kenîsa ref' olunmağ ile bi'l-fi'îl yiri hâlî olup, zikr olunan mahalde medresenün buk'ası ve kendünün binâ olunmak bâbında izn-i hümayûnum ricâ itmegin buyurdum ki... (III. Murad, Ferman, 1593).⁸⁸

Mahmiyye-i Konstantînde Kırkçeşme dimekle ma'rûf mahall-i latîfde dört yol ağzında on yedi 'aded hücre [ve] dershâneyi müşt Emil makbûl-ı cumhûr ve matbû'-ı ehl-i şu'ûr bir medrese-i şerîfe binâ itdüler ki tarh-ı cedîd-i dilfirîbi kulûb-ı nârîne cilâ virür; ve medrese-i ma'mûreleri civârında cennet-i 'adn-i bî-'adîle müşâbih bir makâm-ı 'âlî-nihâde ve binâ ve âbâd eyleyüp ... ölünce ... rûh-ı pür-fütûh-ı mukaddesleri şâd olmak için bir mezâr-ı pür-envâr-ı akdes bünyâd eyledüler ... Medrese-i sâlifetül- evsâflarına muttasıl dört yol ağzında makbûl-ı cumhûr ve matbû'-ı ehl-i şu'ûr bir sebîl-i bî-'adîl binâ itdüler (Vakfiye, 1596⁸⁹)

Farklı yönleriyle gündeme aldığımız Mehmet Ağa ve Cerrah Mehmet Paşa külliye'lerinden sonra payitaht İstanbul'da yeni bir durumla karşılaşmaktadır. İleride daha tafsilatlı değinilecek ve temellendirilecek bu yeni durumun mimari alana ilk yansıması şudur: Devlet ricalinin bânilik vasıfları farklı farklı saiklerle devam

⁸⁶ Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Cerrah Mehmed Paşa Külliyesi", *DBİst.A.*, II, 411.

⁸⁷ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 679.

⁸⁸ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 682.

⁸⁹ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 685.

40- Gazanferâğa Külliyesi

etmekte fakat artık içerisinde cami olan külliye inş edilmemektedir. XVII. yüzyıl boyunca devam edecek olan bu uygulamanın XVI. yüzyılın sonlarındaki ilk örnekleri Gazanfer Ağa ve Koca Sinan Paşa külliyeleridir. Başka bir ifadeyle yapı isimleri şöyle verilebilir: Gazanfer Ağa Türbeli Medresesi ve Sinan Paşa Türbeli Medresesi.

Bâni, Darüssaade Ağası Gazanfer Ağa'dır (ö. 1599). Bozdoğan Kemerî'nin hemen yanında, Divanyolu aksının devamına inşa edilmiştir. 1593 yılında yapımına izin verilmiştir ve vakfiyesi 1596 tarihlidir. Bu itibarla inşaatın yapımına III. Murad devrinde başlandığı, III. Mehmed döneminde bitirildiği söylenebilir. Bu tarihler Davud Ağa'nın mimarbaşı olduğu yıllardır.

Külliye; medrese, türbe ve sebilden oluşmaktadır. 1782 yangınında harap olmuş, çeşitli tamirlerden sonra 1943-1944'te restore edilmiştir.⁹⁰ Kesse taştan inşa

edilen revaklı avlunun etrafına dizilen hücrelerden oluşan medresenin bugünkü planı simetrik değildir. Türbe, medrese duvarına bitişiktir ve onikigen planlı kasnaksız bir bünyeye sahiptir. Külliye'nin genel bünyesindeki görünürlüğü dikkate değerdir. Sebil ise külliye duvarının köşesine, sokağa taşarak yerleştirilmiştir. Külliye'nin duvarlarına bitişik sokağa bakan sebili ve sokaktan algılanan kubbeli, anıtsal türbesi Gazanfer Ağa'nın görünür olma isteğinin en belirgin tezahürleri gibidir. Sebil ve türbe, deyim yerindeyse hayırseverliğinin ve yâd edilme isteğinin binalarıdır.

Koca Sinan Paşa Külliyesi

"Zemân-ı devletinde Hân Murâd ol zıll-i
Yezdânın/Sinan Paşa vezir-i a'zâmı kıldı bu âsârı/
İçüd dilteşneler dâim suyundan selsebîlinin/
Duâ idüb diyeler ruhuna rahmet ide Bârî;
İçenler cânına hummâbegûn bu âb-ı kevserden/

90 Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Gazanfer Ağa Külliyesi", *DBİst.A*, III, 375.

41- Koca Sinan Paşa Külliyesi

Sekâhüm Rabbühüm fehvâsına eylerse ikrârı/
Acib resmeyledi Dâvud Ağa serdâr-ı mi'mârân/
Müsahhar oldu ana seng-ü âhen kıldı bu kârı; ...
İdüp bu türbe-i âliyi bünyâd eyledi hâzır/Makarrı
bildi kim yıkmaz vefa dünya-yı gaddârı/Sefer
kıldıkda ukbâya şefâat eyliye yâ Rab/Gürûh-ı
Enbiyânın server-ü saedâr-ı muhtârı; ... (Sebil
Üzerindeki Kitabe, 1593-1594⁹¹).

Külliyenin bânisi III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde beş defa sadrazamlık makamına getirilmiş olan Koca Sinan Paşa'dır (ö. 1596). Külliye, Beyazıt semtinde Divanyolu olarak bilinen aks üzerinde konumlanmaktadır. Külliye'nin sebili üzerindeki kitabeye göre Mimarbaşı Davud Ağa tarafından yapılmıştır.⁹² Koca Sinan Paşa'nın Sarayburnu sahilinde yaptırdığı ve III. Murad'a hediye ettiği İncili Köşk/Sinan Paşa Köşkü (997 [1588-1589]) de Davud Ağa'nın eseridir. Davud Ağa'nın ismi köşkün yakınındaki çeşme kitabesinde yazlıdır (Tasarruflar kılub mimârı Dâvud; Nice sanatlar etdi anda mevcûd; İçub bu çeşmeden bây ü gedâlar; İdeler şâh-ı devrâne dualar⁹³). Ayrıca bu köşkü çok seven III. Murad'ın benzer bir köşk istemesi üzerine masraflarını Sinan Paşa'nın karşıladığı, yapımı Mimarbaşı Davud'a havale edilen Galata karşısındaki yalı köşkü de bânisi olduğu eserler arasındadır.⁹⁴

Külliyeye, Gazanfer Ağa Külliyesi'nde olduğu gibi medrese, cami ve sebilden oluşur. Medrese avlusunun dört kenarı revaklı, revak arkasında ise üç tarafı hücrelerle

çevrilidir. Medresenin en büyük hacmi olan dersane kütlesi batı yönüne asimetrik bir biçimde eklenmiş bir yapıdır. Bu konumlanma, medrese yapılarında daha önce pek karşılaşılmayan bir durumdur ve yapı plan özelliği bakımından dikkate değerdir. Diğer taraftan, külliye içerisindeki diğer yapıların yer seçimleri de aynı minvaldedir. Yine Gazanfer Ağa Külliyesi'nde olduğu gibi sebil ve türbe, Sinan Paşa Külliyesi'nin çok belirgin bir şekilde görünür unsurlarıdır. Özellikle türbe onaltıgen bir plana sahiptir ve malzeme ve süsleme tercihleri ile işçilik kalitesi bakımından İstanbul türbeleri içerisinde önemli bir yapıdır.

Konumu, Gazanfer Ağa Külliyesi'ne göre daha prestijli olan ve Divanyolu'nun en görünür köşe parsellerinden birinde inşa edilen külliye'nin yolların kesiştiği dar köşesinde sebil ve türbe arka arkaya getirilmiştir. Deyim yerindeyse hayırseverlik ve hayır dua beklentisi sokağa taşırılmıştır. Sebil üzerindeki kitabenin satırları da bunu hatıra getirmektedir. Ayrıca devlet ricali içerisinde, İstanbul'un ana güzergâhlarından biri olan Divanyolu'nda bu derece göze çarpmamın başka amaçları da olsa gerekir. Gazanfer Ağa Külliyesi ve daha çok Koca Sinan Paşa Külliyesi "sultanın törensel ekseninde"nde "paşaların ve gücün temsili" biçiminde kuramsallaştırılan,⁹⁵ önceki dönemlerde başlayan (Firuz Ağa Camii, 1490; Atik Ali Paşa Külliyesi 1496-1497; Nişancı Mehmet Paşa Camii, 1584-1588) yatırımların devamı ve daha kuvvetli vurgulayıcısı niteliğindedirler. Kuyucu Murad Paşa ve Ekmekçizade Ahmet Paşa külliyesi ise yaklaşık olarak XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde bu gruba dâhil

91 Tümer, "Mimar Dâvud Ağa'nın Hayatı", s. 60.

92 Doğan Yavaş, "Sinan Paşa Külliyesi", *DBİst.A.*, VII, 5.

93 Semavi Eyice, "Sinan Paşa Köşkü", *DBİst.A.*, VII, 1.

94 Ayrıntılı bilgi için bkz. Necipoğlu, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, s. 282-298.

95 Ayrıntılı yorumlar için bkz. Maurice Cerasi, *Divanyolu*, çev. Ali Özdamar, İstanbul 2006.

olacaktır. Bir başka türbeli medrese olan Hadım Hasan Paşa Külliyesi (1595), kısa süreli sadrazamlık yapan Hasan Paşa'nın yaptırdığı, iki katlı medrese ve türbeden oluşur.

Koca Mimarlardan ve Devlet Ricalinden Tevarüs Edilen İstanbul Bilgisi: Kıdvetü'l-emâcid ve'l-ekârim Mehmed Ağa Ser-mimarân-ı hâssa

"... Ve Koca Mi'mâr merhûm Sinân Ağa vefât edince andan san'at taalüm edip ba'dehû yerine mi'mâr olan Dâvud Ağa ile yine ihtilât edip ve merhûm Dâvud Ağa dahi vefât edip yerine mi'mâr olan Dalgıç merhûm Ahmed Ağa ile has bağçede sadehkârlık san'atında bir üstâd şâkirdi olmağla anın zamânında ne kadar ki ebniye ki ihdâs olunmuşdur cümlesi müşârünileyh Mehmed Ağa Hazretleri yedinden geçmiştir... (Cafer Efendi, *Risâle-i Mi'mâriyye*⁹⁶).

... sâhibi'l-fütûh ve'l-megâzî es-sultân Ahmed Han el-gâzî eazzâllâhü teâlâ serîre mülkihi bi-vücûdihî ve efâza ale'l-enâmi âsâre adlihi ve cûdihî Hazretleri'nin saltanat-ı devlet-disâr ve şevket-i izzet-şîarlarında hâssa-i mi'mârân ağâsı olan sâhib-i izz ve't-temkîn Mehmed Ağa ibn Abdülmuîn Hazretleri dâimâ cevâmî'-i şerîfe ve mesâcid-i münîfe binâsında olup andan gayri dahi nice medrese ve nice köprü ve yüzden mütecâviz çeşme, kimini gayri kimesneler mâliyle ve ba'zını dahi kendi mâliyle binâ ve ihdâs etmiş olup... (Câfer Efendi, *Risâle-i Mi'mâriyye*⁹⁷).

970 (1562-1563) senesinde "acemioğlanı" olarak Rumeli'den devşirilen Mehmed Ağa, 1562-1567 yılları arasında 5 yıl ulufesiz durmuş, 975'te (1567-1568) ise ulufeye yazılmıştır. 1567-1568 senesinde Sultan Süleyman Han (Kanunî) türbesinde bir yıl bahçe bekçiliği yapmış, muhtemelen Sinan'ın İstanbul mimarlık tarihi açısından en önemli eserlerinden biri olan türbenin yapımına veya yapım başlangıcına tanıklık etmiştir. 976 (1568-1569) yılında ise mimarbaşı olana kadar sürecek sadehkârlık ve mimarlık eğitimine ilk adımını atmış ve Hasbahçe'ye yani Topkapı Sarayı'na alınmıştır. 977'ten (1569-1570) 1588'e kadar yaklaşık 20 yıl, Mimar Sinan ve onun halifesi Üstat Mehmed'den hendese ilmi, sadehkârlık ve mimarlık sanatı öğrenmiştir. 998'de (1589-1590) Mimar Sinan'ın önerisi üzerine Sultan III. Murad'a bir hediye olarak tilavet iskemlesi sunmuş ve Dergâh-ı Âli kapıcısı (dergâh-ı âli bevvabı) olmuştur. Bu

⁹⁶ Câfer Efendi, *Risâle-i Mi'mâriyye*, haz. İ. Aydın Yüksel, İstanbul 2005, s. 30-31 (vr. 21a).

⁹⁷ Câfer Efendi, *Risâle-i Mi'mâriyye*, s. 8-9 (vr. 5a).

sırada aynı zamanda "sedefkârîler halifesi"dir. Böylelikle müstakbel mimarbaşının sadehkârlık ve mimarlık sanatına ek olarak, saraydaki diğer bürokratik görevleri de başlamıştır. Mısır'a eşkiya Şehla Mahmud'u, Üveys Paşa'ya teslim etmek için gider. Suriye ve Arabistan'ı gezer. 1591'de ise diğer istikamete, Rumeli'ye kaleleri teftiş için gitmiş ve Selânik, Arnavutluk, Bosna, Eflak, Boğdan, Kırım, Kefe, Silistre, Niğbolu, Belgrat gibi birçok beldeyi görmüştür. Dönüşünde padişaha teftiş raporunu sunar. 1592'de padişaha bir başka hediye (yaylık, kemandan) takdim eder ve bir diğer bürokratik görevi elde eder: dört kadıya muhızırbaşılık. 1592-1594 yılları arasında "kulle sufisi"dir. Daha sonra Hüsrev Paşa'nın Diyarbakır ve Şam (1593) müsellimi olur. Şam'da Hüsrev Paşa'ya görevi teslim eder ve bir süre Havran nahiye hâkimliği yapar. Bütün bu görevlerden sonra, bilebildiğimiz kadarıyla, artık mesleği ile ilgili yüksek görevlere gelir. 1598'de (1006-1007) su nazırı (nâzır-ı âb), toplam sekiz yıl da "nezareti mutasarrıf"tır. Dalgıç Ahmed Ağa, mimarbaşı olduğu sürece su nazırındır. 1606 senesinde mimarbaşılıktan başka bir idari göreve geçen ve Silistre mutasarrıfı iken ölen (ö. 1608) Dalgıç Ahmed Paşa yerine mimarbaşı olur.

Mimarbaşı Mehmed Ağa'nın inşa ettiği en önemli eser yapımına 1609 senesinde başlanan ve 1617 yılında ibadete açılan Sultanahmet Camii'dir. 1611-1612 yıllarındaki Kâbe tamiratları Mehmed Ağa'nın kesin olarak bilebildiğimiz yapı faaliyetlerindedir. Bu sebeple de olmalı ki *Risâle-i Mi'mâriyye*'de Mehmed Ağa "Mimar-ı Hadimül-Haremeyn" olarak tavsif edilmiştir.⁹⁸ Kâbe tamiratları için Eylül 1611 sonlarında Mekke'ye doğru yola çıkar, 4 Mart 1612'de onarıma başlanır ve 18 Mart 1612'de onarım biter. 19 Mart 1612'de Kâbe gülabla yıkanır ve buhurlar yakılır; 20 Haziran 1612'de ise onarımın haberi İstanbul'a ulaşır.⁹⁹ *Risâle-i Mi'mâriyye*'ye göre yüzden fazla çeşme yapmıştır.

Sultanahmet Külliyesi haricinde Kuyucu Murat Paşa Külliyesi (1606-1609) ve Ekmekçizade Ahmet Paşa Külliyesi (1606-1618'den önce), Mehmed Ağa'nın mimarbaşı olduğu dönemde inşa edilmiş en önemli eserlerdir. Ayasofya'nın onarımı (1609) ve Haseki Camii'ne kubbe eklenmesi (1611) diğer önemli işler

⁹⁸ Bu tavsifin ve *Risâle-i Mi'mâriyye*'nin ayrıntılı bir yorumu için bkz. Halil İbrahim Düzenli, "Mimar Mehmed Ağa ve Dünyası: Risâle-i Mi'mâriyye Üzerinden 16. ve 17. Yüzyıl Zihniyet Kalıplarını ve Mimarlığını Anlamlandırma Denemesi", doktora tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2009.

⁹⁹ *Zübdetü-t-tevârîh ve Na'imâ Târihi*'nden aktaran Yerasimos, "15.-16. Yüzyıl Osmanlı Mimarları", s. 48.

42- Ekmekçizade Ahmet Paşa Külliyesi

arasında zikredilebilir. Dönemin küçük mescitleri ise şunlardır: Vefa Mescidi, Kürt Çelebi Camii (1611), Kadıköy Osman Ağa Mescidi (1612), İstavroz Mescidi/Camii (1613), Kürkçübaşı Mescidi (1613), Arabacılar Mescidi (1614), Kara İmam Mescidi (1615), Halil Paşa Camii (1617), Gedik Abdi Mescidi (1621), Gülşenî Tekkesi Mescidi (1622), Sormagır Odaları Mescidi (1622), Üsküdar Kavak Sarayı Mescidi.¹⁰⁰

Düşman Bâniler Dost Yapılar: Kuyucu Murat Paşa Külliyesi ve Ekmekçizade Ahmet Paşa Külliyesi

Bugünden bakıldığında XVII. yüzyıl yapıları denilince akla gelebilecek en önemli iki yapı Kuyucu Murat Paşa Külliyesi ve Ekmekçizade Ahmet Paşa Külliyesi'dir. Bu anlamda bugün isimleri birlikte zikredilen yapılar XVII. yüzyılın "dost" yapıları olarak nitelenebilir. Aynı zamanlarda yaşamış ve görev yapmış bânilerinin yaşadıkları dönemde pek de dost oldukları söylenemez. Hatta kanlı bıçaklı oldukları bilinir.¹⁰¹ Kuyucu Murad

Paşa, 1608'de Celâlî isyanlarını bastırmış olan, lakabını da buradan alan XVII. yüzyılın en tanınmış sadrazamıdır. Ekmekçizade Ahmed Paşa ise devrin başdefterdarıdır. Birisi devrin kılıcını, diğeri de hazine mührünü elinde tutuyordu. Devrin siyasi ve ekonomik şartlarının bir getirisi ya da çözüm yöntemi olarak Murad Paşa'nın kılıcının keskinliği ile Ahmed Paşa'nın elinin cimriliği bir açıdan bakıldığında bir ortak kader gibidir. Bu sebeple düşmanları oldukları fazladır. Kılıç ve para ileride ayrıntılarla anlatılacak olan XVII. yüzyıl başı buhranının iki ana sebebi idi.

Kuyucu Murat Paşa Külliyesi (bşl. 1606-1607 - btş. 1609); medrese, türbe, sebil ve sıbyan mektebinden oluşmaktadır. Divanyolu'nda ana aks üzerinde inşa edilen bir "türbeli medrese"dir. Ekmekçizade Ahmet Paşa Külliyesi (ykl. bşl. 1606 - btş. 1618'den önce) ise Vefa semtindedir. O da medrese, türbe ve sebilden oluşur. Yer olarak Divanyolu bölgesinde ama ana aksın biraz arkasına düşmektedir. *Risâle-i Mi'mâriyye*'de yazıldığına

¹⁰⁰ Filiz Yenişehirlioğlu, "Mehmed Ağa (Sedefkâr)", *DBİst.A.*, V, 354-355.

¹⁰¹ Aralarındaki husumet için bkz. Ahmet Turan Alkan, "Ekmekçizade Ahmet Paşa'nın

Ölümüne Düşürülmüş Bir Tarih ve Cennetle Müjdelenen Bir Zâlim", *TT*, 1988, c. 9, s. 375.

göre, dönemin Mimarbaşı Sedefkâr Mehmed Ağa, Kuyucu Murad Paşa'ya muhabbet besliyor, Anadolu'daki isyan bastırma görevleri sırasında İstanbul'a geldikçe konağına gidiyor ve sohbetine katılıyordu. *Risâle*'de Ekmekçizade'nin ismi geçmez. Her iki külliye'nin yapımı, Sedefkâr Mehmed Ağa'nın mimarbaşı olduğu yıllara denk düşer.

Külliye olarak selefleri Gazanfer Ağa ve Koca Sinan Paşa, halefleri Köprülü Mehmed Paşa, Kara Mustafa Paşa, Amcazade Hüseyin Paşa gibi Divanyolu'nda görünür olmayı tercih etmişlerdir. Bânilerinin kişisel husumetleri bir yana bu iki külliye birçok açıdan (konum, işlevsel program, görünür olma isteği, Sedefkâr Mehmed Ağa'nın mimarbaşılık dönemi, vb.) kardeş iki yapı topluluğudurlar.

Sultanların On Dördüncüsüne İşaret: Sultanahmet Külliyesi

"Müşârunileyh Ağa Hazretleri hâlâ meşgûl olduğu lâzımüt-tekrîm ve't-tâ'zîm, pâdişâh-ı heft iklîm, ya'nî Sultân ibni's-Sultân, ibni's-Sultân, hüve's-sâhibü'l-kırân es-Sultân Ahmed Han, (...), Hazretleri'nin mahmiyye-i Kostantıniyye'de Atmeydanı demekle ma'rûf mesîrede Bahr-i Sefîd nazargâhı olan arsa-i a'lâ ve cây-i bâlâda bin on sekiz senesinde esâsına mübâşeret olunan câmi-i şerîfinin binâsı üzerinde olup bi-avnilâhi teâlâ binâ-yı şerîfi dahi kubbe-i âliyesi mahalline çıkıp ancak dahi kubbe-i şerîfesi kalmıştır. Hak teâlâ Hazretleri sıhhat ü selâmet ile anı dahi itmâm etmek müyesser eyleye. Âmin yâ Rabbel-âlemîn... ¹⁰²"

İstanbul; 1609 yılına gelindiğinde Fatih, Beyazıt, Yavuz ve Süleymaniye külliyelerinden sonra beşinci padişah külliyesine kavuşur. Erken yaşta padişah olan (1603) Sultan I. Ahmed (d. 1589-ö. 1617) yirmi yaşındayken ataları gibi büyük bir cami yaptırmaya karar verir. Sultanahmet Camii'nin mimarı Sedefkâr Mehmed Ağa'nın hayatını anlatan *Risâle-i Mi'mâriyye*'de Cafer Efendi, caminin şerefelerinin sayısının Sultan I. Ahmed'in padişahlık sırasına işaret ettiğini yazar:

"O her minâre yâhûd çarh-ı dehre mihverdür/
Mevâzi'-i şerîfe merkez-i şerîfe medâr; Ya oldı dâ'reli
her birisi bir şecere/Ki kıldı silsile-i şâh-ı 'âlemi
izhâr; 'Aded olur şerife nesl-i 'Âl-i 'Osmâna/Ki oldı
cümlede mânend-i sübhatü'l-ebrâr; Olubdürür şeh-i
'âlemde çâr-deh sultân/Budur sebab şerife olmağa
dahî deh ü çâr

(Her minare felek çarhına mihverdür/
Şerefelerinin mevzileri şerefli merkeze yörüngedir;

102 Cafer Efendi, *Risâle-i Mi'mâriyye*, s. 66 (vr. 51a).

Veya her birisi oldu daireli bir soy ağacı/Ki
cihan şahının silsilesini işaret eder; Şerefeler
Osmanoğulları nesilleri sayısındadır/Her biri sanki
doğruluk sahiplerinin münacatıdır; On dört sultan
cihan şahları olmuştur/Budur şerefelerin on ve dört
olmasının nedeni¹⁰³"

Cami on altı şerefelesini olmasıyla bânisinin on dördüncü padişah Sultan Ahmed olması arasında bir çelişki vardır. *Risâle*'nin yazımı (1614) sırasında cami inşaatı da devam etmektedir ve muhtemelen minareler henüz yapılmamıştır. Gülru Necipoğlu'nun yorumuna göre ilk başta planlanan şerife sayısı on dört olabilir.¹⁰⁴ Her ne olursa olsun bu durumun, Cafer Efendi'nin, Süleymaniye Camii şerefesinin on adet olması onuncu padişah olan Kanunî'ye nispet edildiği, Sinan'ın hayatını anlatan metinlere telmihte bulunduğu söylenebilir. Ayrıca, Sultan Ahmed, II. Selim, III. Mehmed ve III. Murad gibi yapmayıp Kanunî'yi örnek almış ve camisini payitahta inşa ettirmiştir.

Masrafının çokluğuna, cami yaptırmayı meşru kılacak bir fetih olmadığına binaen cami inşaatına itirazlar yükselmiştir. Ulemadan çeşitli karşı çıkışlar gelmiş hatta cami "İmansız Cami" olarak bile nitelenmiştir. Ayasofya gibi zaten var olan bir büyük caminin yanında yapılması da israf olarak görülmüştür.¹⁰⁵ Buna rağmen I. Ahmed'in tahta çıkmasından altı sene önce başlayıp durdurulan Valide Camii'nin (Yeni Cami) akıbetine uğramamış olması önemlidir. Sultan Ahmed'in bu camiye yaptırabilmesi, dönemin şartları içerisinde büyük bir başarı olarak zikredilebilir. Caminin temelini kazılma tarihi 1609 yılının sonbaharı, temel atma tarihi ise 1610'un kış aylarıdır ve padişahın ölümünden altı ay önce, 9 Haziran 1617'de ibadete açılmıştır.¹⁰⁶

Külliye'nin camiden başka diğer unsurları şunlardır: Camiye bitişik hünkâr kasrı, imaret, medrese, darülkurra, sıbyan mektebi, darüşşifa, hamam, dört adet sebil, arasta ve kiralık odalar. İmaret, darüşşifa ve hamam ya yıkılmıştır ya da bazı parçalar mevcut ise de orijinal hâllerinden epey uzaktırlar.¹⁰⁷ Diğer birimler caminin tamamlanmasından iki yıl sonra, 1619'da tamamlanmıştır. Türbe ve medrese, cami bahçe duvarlarının kuzeydoğu

103 Cafer Efendi, *Risâle-i Mi'mâriyye*, s. 78 (vr. 60a). Türkçesi: Necipoğlu, *Mimar Sinan*, s. 695.

104 Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 696.

105 Ayrıntılar için bkz. Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 690-691.

106 Yerasimos, "15.-16. Yüzyıl Osmanlı Mimarları", s. 48, 59.

107 İmaret, darüşşifa ve hamam için bkz. Zeynep Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, İstanbul 1975, s. 84-85.

43- Sultanahmet Camii

44- Sultanahmet Külliyesi

45- Sultanahmet Camii

köşesine yerleştirilmiştir. Böylece arada bir yapı yapılmayarak, Ayasofya ile doğrudan karşılaşma sağlanmıştır.

Seçilen yer payitahtın merkezi olan Atmeydanı'dır ve Ayasofya'nın tam karşısındadır. Bu yer seçimi hikâyesinin kısa öyküsü manidardır. Yapım hikâyesi ileride ayrıntılı biçimde anlatılacak olan Valide Camii (Yeni Cami) inşaatının yapımının durdurulması Sultanahmet Camii'nin yer seçimini de etkilemiş olmalıdır. 1597 yılında kalabalık bir semt olan Eminönü'nde inşa edilmesine karar verilen Valide Camii, arsa üzerindeki ve yakınındaki yapıların istimlakinden ve yıkımından dolayı beraberinde çok fazla tartışma getirmiştir. I. Ahmed padişah olana kadar (1603) yapı, tartışmalarıyla birlikte, ağır aksak ilerlemiş ve nihayet durdurulmuştu. Yapımın devamı için 1660'lı yıllar beklenecekti. Böyle bir tartışmaya tanıklık etmiş olan padişah, cami yapmaya karar verdiğinde kendisine birçok yer gösterilmişti ama o Atmeydanı'nı seçmişti. Çünkü Atmeydanı'nda istimlak edilip yıkılacak, yalnızca terk edilmiş iki saray bulunuyordu. Bu saraylar Mihrimah Sultan'la Rüstem Paşa'nın sarayı ve İsmihan Sultan'la Sokullu Mehmed Paşa'nın sarayıdır. Mirasçılara istimlak bedelleri ödenmiş ve saraylar yıktırılmıştır. Bu sarayların istimlak daha kolay ve yaygın bir tartışma yaratmayacak bir durumdu. *Risâle-i Mi'mâriyye*'de bu durum beyitlerle şöyle anlatılmaktadır:

Görün ol şâh-ı cihânun kerem ü ihsânın/Vaz'-ı hayrâtıyçün itdi niçe yer geşt ü güzâr; Virmeyüp şâh-ı kerem ref'-i mahallâta rızâ/İhtiyâr itmedi kim ref' olma mesken ü dâr; Var idi şehir-i Stânbûlda niçe köhne sarây/İns ü cinden yoğ idi kimse içinde deyyâr; Şehrûn a'lâ yirini tutmuşidi binyeleri/Serbe-ser olmuşidi zümre-i bûma evkâr.

(Görün o hayırsever cihan şahı/Hayratının yeri için nice yer gezdi; Vermeyip mahallelerin yıkılmasına rıza cömert şah/Mesken ve evlerin ortadan kaldırılmasını tercih etmedi; İstanbul şehrinde birçok köhne saray vardı/İçlerinde insan ve cinden hiç kimse oturmuyordu; Şehrin en âlâ yerini tutmuştu bünyeleri/baştanbaşa baykuş zümresine yuva olmuş idiler).¹⁰⁸

Sultanahmet Camii, İstanbul ve Osmanlı mimarlık tarihinde her daim Mimar Sinan'ın büyük camilerindeki tercihleriyle kıyaslanır. Erken bir karşılaştırmayı Evliya Çelebi yapar: "Hemân Şehzâde câmi'i cirminde ve ol tarz üzere tarh olunup vaz'ı esâs olunmuşdur. Ammâ bunda

¹⁰⁸ Câfer Efendi, *Risâle-i Mi'mâriyye*, s. 67 (vr. 52a). Türkçesi: Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 690.

46- Sultanahmet Camii

olan kâr-ı şîrînkârlık bir diyârın cevâmîlerinde yokdur.” Modern dönem karşılaştırmalarında çoğu zaman Sinan’a büyük payeler verilir. Sedefkâr Mehmed Ağa’nın Sinan’ı “taklit” ettiği ama tercihlerinin ve çözümlerinin ondan daha etkisiz ve kaba olduğu sonucuna varılır. Dolayısıyla üslup bakımından Sinan camilerinden daha geridedir.¹⁰⁹ Modern zamanların bireyi olarak Turgut Cansever ise her devrin kendi tercihleri olduğunu vurgular. Sinan’ın yapı bileşenlerini birbirinden bağımsızlaştırarak ya da kendi şahsiyetlerini koruyarak bir araya getirme yolları aradığını söyler. Sinan’ın gerilimli ifade arayışına karşın Mehmed

¹⁰⁹ Bu karşılaştırmaların örneği çoktur. Bazı örnekler için bkz. Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 695. Ayrıca Necipoğlu’nun yorumlarında başka bir karşılaştırma vardır. Sultan Ahmet Camii’nin üst yapısını “çarpıcılık ve gösterişe yönelik yeni bir zevk” ve süsleme programını “dizginlenmemiş bezeme ihtişamına yönelik tercih” olarak niteler (bkz. Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 695).

Ağa ise bu bileşenleri daha iç içe ve uyum hâlinde düşünür: Şehzade Camii’nde olduğu gibi, merkezî kubbeyi dört yarım kubbeyle destekleyen Sedefkâr Mehmet Ağa da, Sultanahmet Camii örtülü mekânının, yarımadanın son odak noktası olarak belirmesini sağlamıştır. Sultanahmet Camii, son cemaat yeri, cami ve minarelerinin düzenleriyle de, Süleymaniye ve Selimiye’deki mimari çözümlerinin yeni bir yorumudur. Sedefkârlık eğitimi almış Mehmet Ağa’nın mimarisi, -gençliğinde marangozluk ve birbirine takılarak vücuda getirilen ahşap bütünlükler oluşturma sanatını öğrendiğini önemle zikreden-Sinan’ın mimarisinden farklılaşır. Sultanahmet Camii’nin mimarisinde belirleyici olan husus, uyum ve ahengin ifadesidir. Bu yaklaşım Sinan mektebinin diğer üyelerinin muhalefeti ile karşılaşmıştır. Geçişleri gerilimli ifadelerinden arındırıp yumuşatarak sağlayan pandantifler Sultanahmet’te hakim unsurlardır. Sinan’ın

47- Sultanahmet Camii duvar çinileri

mimarisinde ise bu satırlar mukarnaslarla örtülüdür. Bu yaklaşım kubbenin altındaki alanın bir geometrik düzen ve onun uzantıları ile oluşmasını ve kubbenin tam yuvarlak halinin aşağılara sarkmadan yukarıda kendi başına, bağımsız şahsiyetini koruyarak yer almasını sağlar.¹¹⁰

İSTANBUL VE MİMARLIĞINDA YENİ BİR HÂL: XVII. YÜZYILDA EKONOMİ, SİYASET VE MİMARİ ESER

XVI. yüzyılın sonundan başlayarak, İstanbul'un mimari tarihinin belirleyici parametrelerinde önemli değişiklikler olur. Bu değişiklikler mimarlık faaliyetinde de karşılığını bulur. Diğer bir ifadeyle, mimarlık toplumsal bir faaliyettir. Ekonomi, siyaset, ihtiyaçlar ve imkânlar mimarlığı doğal olarak etkiler. İnşaat yapma kararı,

yapı boyutları, biçimsel tercihler, iş gücü, malzeme tedariki, maharet hep bu ilişkiler ağı içerisinde belirlenir. XVI. yüzyıl sonu ve XVII. yüzyıl başı bu değişim ve dönüşümlerin en yoğun yaşandığı dönemdir. Bu dönemde yazılı metinlerde görülen şikâyetnameler ve nasihatname literatüründeki artış da bunun göstergelerindedir. Bir taraftan bunlar olurken diğer taraftan mimarlık faaliyeti bütün bu değişkenlere rağmen, onlara ayak uydurarak, eş zamanlı ya da art zamanlı az ya da çok etkilenecek, bir şekilde yürümeye devam eder.¹¹¹

XVII. yüzyıl İstanbul mimarlığının belirleyicileri arasında kabaca şunlar zikredilebilir: İktisadi bunalım, Celâlî isyanları, Kadızadeliler-Sivasîler çatışması, iktisadi durumdan ve bu çatışmadan mülhem israf ve haram retoriği, fetihlerin durmasıyla moral olarak ve iktisadi

¹¹¹ Bu konunun mimarlık bağlamında, XVI. yüzyıl sonu Sinan türbelerini eksen alan önemli bir tartışması için bkz. Tanyeli, "Klasik Osmanlı Dünyasında Değişim".

¹¹⁰ Cansever, *Mimar Sinan*, s. 399-400.

48- Sultanahmet Camii

karamsarlık, bütün bunlarla bağlantılı bir biçimde alevlenen saray ve yönetici entrikaları, padişahın özellikle XVII. yüzyılın ikinci yarısında toplumsal bir figüre dönüşmesi ve XVI. yüzyıla kıyasla geri plana çekilmesi.¹¹²

Bu durumların ya da yeni hâllerin mimarlığa doğrudan yansımaları olarak nitelendirilebilecek konular arasında en belirgin olanlarına değinilebilir. Büyük yapıların yapılması karşısında yükselen itirazlar ve bazı durumlarda yapı inşaatlarının durdurulması neredeyse ilk defa karşılaşılan durum olacaktır. Eminönü Valide Camii bunun örneğidir. Diğer taraftan, inşaat programında cami olan külliyelerden camisiz

“türbeli medrese”lere doğru evrilen, külliye yaptıрма uygulaması başlar. Bu, hem ekonomik bir sonuçtur hem siyasi hem de şer’î. Bir diğer yansıma, XVI. yüzyıl boyunca İstanbul’un özellikle suriçine yaptırılan yapıların çokluğundan dolayı inşaat arsası bulmaktaki güçlüktür. Bunun gayet somut bir gerekçe olduğu açıktır fakat yapımına karar verilen her cami, israf ve haram retoriğiyle de karşılanacaktır. Tasavvuf erbabının camilerde görevlendirilmelerine dahi itiraz eden Kadızadelilerin ve Gelibolulu Mustafa Âli’nin itirazları en belirgin örneklerdir. Gülru Necipoğlu meseleyi şöyle özetlemektedir:

Medrese merkezli külliyelerin gördüğü yeni rağbetin, Mustafa Âli’nin dile getirdiği bir eleştiriye yanıt

112 Necipoğlu, *Sinan Çağ*, s. 696.

vermesi de mümkündür [...] Âli'ye göre, ihtiyaç içindeki eyalet şehirlerinden ve kasabalarındansa, imparatorluğun siyasal merkezinde bu kadar fazla sayıda caminin inşası, dindarlıkla ilgisi olmayan bariz bir itibar göstereydi. XVI. yüzyıl sonlarında doyma noktasına gelmiş olan İstanbul'a ilaveten cami yapımı için yasal gerekçe bulmak gittikçe güçleşmiş olsa gerektir. Anıtsal cami külliyelerinden, medreseler etrafında kümelenmiş, (kimi zaman zaviye mescitler de içeren) daha mütevazı yapı topluluklarına doğru kayan payitahttaki mimari paradigma değişimi, aynı zamanda pratik kısıtlamalarla da açıklanabilir. Mevcut inşaat alanlarının azalması ve hanedana mensup olmayan bânilerin gelirlerinin daralması, bu pratik faktörlerin başında geliyordu.¹¹³

Maharet sahiplerinin sürekli eleştirilmesi, dedikodunun çoğalması ve buna karşılık şikâyetnamelerin artması çağın belirgin bir gelişmesidir. Bu hâlin en veciz ve doğrudan mimarlık mesleğiyle ilişkilendirilebilecek ifadeleri *Tezkiretü'l-bünyân*'da yer almaktadır. Mimar Sinan'ın biyografisini 1580'li yılların sonunda kaleme alan Saî Mustafa Çelebi'nin *Tezkiretü'l-bünyân*'da "zamandan yakınma" (şikâyet-i rûzîgâr) başlıklı şiiri manidardır. Sâî burada, kendisi ile ilgili yazmaktadır ama *Tezkire*'de yer alan Sinan'ın, padişaha şikâyet edilme hadiselerini dikkate alırsak Sinan için de geçerlidir. Durum XVI. yüzyıl sonlarında daha da vahim bir hâle gelmiş gibidir:

"...; 'Ayb-bîn olmuş-durur halk-ı cihân/Yok hüner gibi metâ'-ı râyegân; Câhil ü nâ-dânların kadri celîl/Ma'rifet ehli ayaklarda zelîl; Kimse ashâb-ı dile kılmaz nazar/Fi'l-hakîka şimdi 'ayb oldu hüner.

(...; Herkes her yerde arar durur ya kusur/Hüner gibi bedavaya giden mal yoktur; Cahilin, bilgisizin değeri yükseldi/Ayaklar altında şimdi bilgi, marifet ehli; Kimse bakmıyor bile gönül dostlarına/Gerçek şu ki artık bir kusur oldu hüner)."¹¹⁴

Bütün bu durumlara örneklik teşkil etmesi açısından İstanbul mimarisi için bir örnek olay Valide Camii (Yeni Cami) inşaatının ilk yapım tartışmalarıdır (yaklaşık 1597-1603 arası dönem). Camiye yer açmak için yıktırılan çok sayıda irili ufaklı yapı vardır. Bunlar arasında bir kilise ve bir sinagog dikkat çekicidir. Yıkılan bu iki mabet yerine başka bir yerde padişah ve Şer'îye Mahkemesi tarafından yeni iki mabet yapılmasına izin verilmiştir. Bu izinlere dayanılarak, başka bir yerde yapılan kilise, mahkeme

iznini İstanbul kadısının değil de naibinin imzalaması üzerine devrin İstanbul Kadısı Esad Efendi tarafından yıktırılmıştır. Devrin kadısına ve Şeyhülislam Sunullah Efendi'ye (ö. 1612) bu inşaat izinlerini imzalamaları için baskı yapılmış ve sorumlu olarak bina emini Kara Mehmed Ağa gösterilmişti. Bu karmaşık işler arasında Sunullah Efendi'nin padişah ve annesine yazdığı mektup manidardır: "Öteki dünya için yatırım olacak hayratınız şer'an kirlenmiştir ve gayrimeşru işler kalıcı olmaz; şeriatla ilgili işlerinizin şeriata riayet eden dindar bir vekil tarafından sağlamaştırılması uygun ve münasıptır."¹¹⁵ Aynı devirde haram-israf tartışmalarının da yaşandığını hatırla tutmakta yarar vardır. Şeyhülislam, muhtemelen devrin bu karmaşık durumunu da gözeterek, gayrimüslim mabedi yapılmasına izin vermek istemiş olabilir. Bina yapma emri alan bina eminleri ise meseleyi hâl yoluna koyma gayreti içindeydiler. Bu duruma inşaat için yapılacak masraflar bağlamında, imparatorluğun o devirde yaşadığı ekonomik darboğaz tartışmaları ve siyasi rekabetler de eklenince mesele hepten içinden çıkılmaz bir hâl almıştır.

Haseki Bayrampaşa Külliyesi (1635), XVII. yüzyılda özellikle suriçinde büyük külliye yaptırmak için yer olmamasına, külliye yapılsa bile ilgili yerin civarında bulunan cami fazlalığına binaen camisiz yapılan külliyelere bir örnek oluşturabilir. Külliye, Kuyucu Murat Paşa ve Ekmekçizade Ahmet Paşa külliyelerinden sonra, XVII. yüzyılın üçüncü önemli rical külliyesidir. İşlevsel zenginlik ve planimetrisi itibarıyla onlardan daha farklıdır ve bu anlamda ilgiyi daha fazla hak etmektedir. 1635'te İstanbul kaymakamı, 1637'de sadrazam olan Bayram Paşa tarafından yaptırılmıştır. Mimar Sinan'ın ilk eserlerinden olan Haseki Hürrem Sultan'ın yaptırdığı külliyenin (1538-1540) yakınlarında yer alır. Haseki Hürrem Sultan Külliyesi inşa edildiği zamanda, bölge henüz yeterince meskûn değildi. Bundan yaklaşık yüz sene sonra inşa edilen Bayrampaşa Külliyesi ise oldukça meskûn ve yakın çevresinde birçok cami olan bir semtte inşa edilecekti. Külliye; medrese, sıbyan mektebi, tekke, türbe, dükkânlar, sebil, çeşme, şadırvan ve kuyudan oluşur. Devrin Başmimarı Kasım Ağa'dır.¹¹⁶

Bu dönemde yapı faaliyeti açısından Kösem Sultan, Hatice Turhan Sultan gibi valide sultanlar ve Köprülüler ön plana çıkmaktadır. Kösem Sultan'ın yaptırdığı Üsküdar Kösem Sultan Külliyesi/Çinili Külliye (1640), Hatice Turhan Sultan'ın yaptırdığı Eminönü Valide

¹¹³ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 685-684.

¹¹⁴ Sâî, *Yapılar Kitabı*, s. 39, 121.

¹¹⁵ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 686.

¹¹⁶ Külliyenin ayrıntılı açıklamaları için bkz. Zeynep Nayır, "İstanbul Haseki'de Bayram Paşa Külliyesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1988, s. 397-410.

49- Haseki Bayrampaşa Külliyesi

Külliyesi ve XVII. yüzyılın ikinci yarısında Köprülülerin yaptırdığı camisiz küçük külliyelerle (Köprülü Mehmet Paşa Külliyesi, Kara Mustafa Paşa Külliyesi, Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi) diğer küçük eserler (Fazıl Ahmet Paşa Kütüphanesi vd.), bunlar arasındadır. 1635'te inşa edilen Bayram Paşa Külliyesi ise bir anlamda Köprülülerin öncüsü olarak gösterilebilir.

İstanbul'dan İki Portre Bir Yapı: Mimar Kasım Ağa ve Üsküdar Kösem Sultan Külliyesi (1640)

XVII. yüzyılın başlarında (1606) mimarbaşı olan Sultanahmet Camii'nin mimarı Sedefkâr Mehmed Ağa, 1616 tarihindeki bir belgede de mimarbaşı olarak görülür.¹¹⁷ 1032 (1622-1623) yılında Kasım Ağa'nın mimarbaşılığa tayini söz konusudur.¹¹⁸ Mimarbaşı Kasım Ağa (ö. 1660) en az üç kez kesin olmak üzere biteviye mimarbaşılık görevine tayin edilmiş ve azledilmiş olan ilginç bir XVII. yüzyıl mimarıdır. 1645 yılından 1651 yılına kadar Eminönü Valide Camii inşa edildiği sırada

117 Fatma Afyoncu, *XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı*, Ankara 2001, s. 15.

118 Bu konu tartışmalıdır. Semavi Eyice bu Kasım Ağa'nın "Koca Kasım Ağa" adında başka bir kişi olduğunu söyler. Kasım Ağa'nın mimarbaşılık görevlerinin ve halef-seleflerinin belgelere dayalı tartışması için bkz. Afyoncu, *XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı*, s. 14-17.

mimarbaşı olan Mustafa Ağa'yla sürekli halef-selef ilişkisi yaşamıştır. XVII. yüzyılda Sedefkâr Mehmed Ağa'dan sonraki seksen sene boyunca mimarbaşı, yaklaşık otuz dört kez değişmiştir.¹¹⁹ Buna mukabil, 1500'lerden 1620'lere kadar yüz yirmi sene boyunca altı mimarbaşı görev yapmıştır. XVII. yüzyıldaki bu durum, mimarbaşılık kurumunun siyasi bürokratik entrikaların içerisine daha fazla dâhil edildiğinin göstergesi olabilir. Kasım Ağa'nın sicili de bu anlamda çok "temiz" değildir. Ahmet Refik onu şöyle tavsif eder: "Mimar Kasım on yedinci asrın mühim adamlarındandır. Kasım Ağa, mimarlıktaki meziyetinden ziyade, siyasetteki nüfuzu ile mahiyetini göstermiştir. Sultan İbrahim ve IV. Mehmet devirlerinde, Sultan İbrahim'in ahırından başka inşaat namına tarihte büyük bir eserine tesadüf edilmeyen Mimar Kasım, sarayda en mühim vazifeler ifa eden siyasetidir."¹²⁰ Sultan İbrahim'in veziri Kara Mustafa Paşa'nın yakınıdır. Paşa öldürülünce, Sultan İbrahim tarafından azledilmiş, yerine Meremmetçi Mustafa Ağa getirilmiştir. Kasım Ağa hapse girmiş, daha sonra tekrar mimarbaşı olmuştur. Kösem Sultan'dan yüz bulamayınca onun ölümünden sonra rakibi Valide Turhan Sultan'ın kethüdası (1651) olmuştur. Bu tarihten sonra mimarbaşı olarak görülmez. Üsküdar Kösem Sultan Külliyesi'nin yapımı Kasım Ağa'nın mimarbaşı görüldüğü döneme denk gelmektedir.

Çinili Külliye olarak da bilinen yapı grubu Sultan İbrahim döneminde (1640-1648) Valide Mahpeyker Kösem Sultan (ö. 1651) tarafından 1640 yılında yaptırılmıştır. Kösem Sultan, I. Ahmed'in eşi, IV. Murad ve Sultan İbrahim'in annesidir. IV. Murad'ın (1623-1640) tahta geçmesinden itibaren yirmi sekiz yıl valide sultanlık yapmıştır. Devlet yönetiminde etkin bir konuma sahiptir. "Valide-i Muazzama" ve "Ümmü'l-Mü'minîn" onun sıfatları arasındadır.¹²¹

Çinili Külliye; kitabesine göre cami, medrese, sıbyan mektebi, çifte hamam, çeşme ve sebilden oluşmaktaydı.¹²² Bütün bu yapılar külliye içerisinde neredeyse dağınık bir vaziyette konumlanmışlardır. Külliyenin özellikle camisi XVI. yüzyıl camilerine göre oldukça mütevazı bir camidir. Çok küçük, tek kubbeli bir yapıdır ve moloz taştan inşa edilmiştir. Camide yüzyılın en güzel ve en nitelikli çinileri vardır. Bu külliyenin üzerinde düşünülmesi gereken önemli yanı, Osmanlı sarayının neredeyse en güçlü kadını

119 Afyoncu, *XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı*, s. 26-27.

120 Ahmed Refik [Altınay], *Türk Mimarları (Hazine-i Evrak Vesikalarına Göre)*, İstanbul 1956, s. 34.

121 Necdet Sakaoğlu, "Kösem Sultan", *DBİst.A*, V, 97.

122 Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmed Külliyesi*, s. 178-179.

olan Kösem Sultan'ın neden bu boyutlarda bir cami ve de külliye yaptırdığıdır. XVII. yüzyılın yukarıda değinilen ekonomik gerekçeleri ve siyasi kavgaları bu soruya ışık tutabilir. Ayrıca Eminönü'ndeki Valide Han, Çinili Külliye ile hemen hemen aynı yıllarda (1540) Kösem Sultan tarafından yaptırılmıştır. İstanbul'un en önemli ticaret yapıları arasındadır.

Bir Tekâmül Öyküsü: Eminönü Valide Külliyesi

"... ma'kûl görüldüğü üzere keşf olındı rûz-merre mü'neti yığılıp ehl-i binâ ihzârından sonra işbu sene-i mezbûre mâh-ı zîl-ka'desinün yigirmi beşinci gün binâyâ mübâşeret ve ancak eski binânun üzerinden bir sıra tâş sökölüp bed' ve ihtimâm ve itmâmına sa'y-ı belîğ ve dikkat-i tâmm olup icârıyla musakkafât olmak üzere etrâfına çifte çârsû ve bir türbe ve dârü'l-kurrâ ve bir mekteb ve iki kapularından birer sebîlhâne ve deryâyâ nâzır bir 'âlî kasr dahî yapılmak emr olındı (Silahtar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Târih*¹²³).

Ol câmi' muattal ve harâb yahûdiler içinde kalup, zulmet-i küfr-i dinlerini Bür düki? gibi has ve haşâk ile câmi'-i mezkûrun esâs ve bünyâdın setr edüp bir mertebeye vardığı câmi' esâsı idüğünü kimse bilmez oldu. İttifâken günlerde bir gün yetmiş bir târihinde hikmet-i Hakkile câmi'-i mezbûrun esasının etrafından bir nâr-ı 'azîme ve 'ateş-i süzânde zâhir olup, Mahrûse-i İstanbul'un ekser yerlerini ihrâk edüp ve ba'zı cevâmî' ve mesâcid dahi münharik ve münhedim oldu ve câmi'-i mezkûr dahî zulmât-ı küfrden dîn-i Muhammedî gibi kendüyi gösterip nümâyân oldu (Kürd Hatib, *Risâle-i Hatib*¹²⁴).

İstanbul mimarlık tarihinin en ilginç inşaat süreçlerinden biri olan bugünkü adıyla Yeni Cami, Eminönü Üskelesi'nde inşa edilmiştir. Tıpkı Sinan'ın eserleri olan öncelleri Üsküdar Mihrimah Sultan, Azapkapı Sokullu, Şemsi Paşa ve kaptanıderya camileri gibi deniz kenarındadır.

Şunu her daim akılda tutmak gerekir ki her yeni külliye (hatta her yeni yapı) şehir mekânını dönüştürmekte, mekânı yeniden tanımlamakta ve iskânın belirleyicisi olmaktadır. Yeni Cami de böyledir. Fakat onun daha farklı ve karmaşık bir öyküsü vardır. İnşaat çalışmalarına (istimlakler vs.) ilk başladığı zamanlarda

50- Yeni Valide Camii ve şadırvanı (Eminönü)

(1597), yer seçimi konusunda birçok tartışmaya yol açmış, cami yerindeki yapı ve arsaların istimlakinde çeşitli sorunlar yaşanmış ve nihayetinde yapı temelleri atılıp inşaat temel duvarları belli bir noktaya kadar yükseltilmiştir. Daha da ilginç olanı bu kadar önemli bir mevkide, geniş bir arsanın yaklaşık altmış yıl öylece durmuş olması ve eski temeller üzerinden yeniden yükseltilmiş olmasıdır. Yarım kalan temellerin bu altmış dört senelik öyküsü henüz bütün boyutlarıyla irdelenmemiştir.¹²⁵

Külliye'nin birinci bânisi III. Murad'ın hasekisi/eşi, III. Mehmed'in annesi (Valide) Safiye Sultan'dır. İkinci

123 Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 686.

124 Kenan Yıldız, "1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili", doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2012, s. 168-169.

125 1660 İstanbul yangınının sosyo-ekonomik irdelenmesi için bkz. bu konudaki en ayrıntılı çalışma olan Yıldız, "1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili", s. 163-255. Valide Külliyesi'nin yapım aşamalarıyla ilgili diğer derli toplu, mufassal öyküler şu iki kaynaktan bulunabilir: Lucienne Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan: Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul 2009, s. 213-288; Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 684-688; ayrıca bkz. Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmed Külliyesi*, s. 155-168.

51- Yeni Valide Külliyesi (Eminönü)

bâni ise IV. Mehmed'in annesi (Valide) Hatice Turhan Sultan'dır.

Yukarıda XVII. yüzyıl başındaki siyasi ve ekonomik panorama anlatılırken, ilk yapım aşaması sırasında cereyan eden tartışmaların bir kısmına değinilmişti. İlk inşaat sırasındaki istimlak sorunları, şer'î meseleler gibi meseleler iyi ya da kötü, geçici çözümlere kavuşturulduktan ya da sorunlar askıya alındıktan sonra ilginç olan bir başka durum yaklaşık beş ay arayla iki temel atma töreninin yapılmış olmasıdır. Yapının ilk mimarlığını Mimarbaşı Davud Ağa yapmaktadır. İlk temel kazma/atma töreni 8 Nisan 1598'de devlet erkânının yoğun katılımıyla gerçekleşir. Temel atma sırasında padişah bostancıbaşını yollar ve bina nazırı olan Sadrazam Hadım Paşa'nın görevden azledildiğini bildirir. İkinci temel atma ise 20 Ağustos 1598'de, merasim nedeniyle divan-ı hümayun toplantısı iptal edilerek, daha büyük bir katılımla yapılır.¹²⁶ Bu konuda farklı görüşler vardır. Bu ikinci merasimin, ilk temel atma merasiminden sonra geçen zamanda caminin temellerinin tamamlanması üzerine bir açılış töreni olabileceği belirtilir.¹²⁷

Caminin yumuşak zemini inşaat açısından epeyce zahmetli ve zor bir işti. Temeller, zemine ahşap kazıklar çakılarak yükseltilecek, temelde kullanılmak üzere Rodos Adası'ndan özel taşlar getirilecektir.¹²⁸ Eylül 1598'de işi yapan Mimarbaşı Davud Ağa, veba salgınından vefat etmiştir. Yerine suyolu nazırı Dalgıç Ahmed Çavuş mimarbaşı olur.¹²⁹ Onun zamanında Silahtar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın *Târîh*'inden de anlaşıldığına göre duvarlar belli bir seviyeye kadar örülmüştür. Örülen bu yükseklik, temellerin üzerindeki pencerelerin alt denizliğine kadar olabilir.¹³⁰ Temellere harcanan yüksek miktarda para ve istimlaklerle ilgili yakınmalar gibi, XVII. yüzyıl başı buhranlarından kaynaklı birçok nedenden dolayı Safiye Sultan'ın başlattığı proje oğlu III. Mehmed'in (ö. 1603) ölmesi ve Valide Sultan'ın Eski Saray'a gönderilip orada vefat etmesiyle (1605) tamamen duracaktır.

Yıl 1560'lara geldiğinde üzerinde daha çok Yahudilerin yerleşmiş olduğu eski temeller Valide Hadice Turhan Sultan tarafından tekrar hatırlanacaktır. İlk inşaat zamanına benzer istimlak faaliyetleri tekrar

¹²⁶ Bütün bu bilgilerin kaynağı *Târîh-i Selânikî*'dir. Bkz. Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 685; Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan*, s. 218.

¹²⁷ Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan*, s. 218.

¹²⁸ Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan*, s. 219.

¹²⁹ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 685.

¹³⁰ Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan*, s. 219.

başlamıştır. 1660 büyük yangınının da yardımcı etkisiyle istimlakler bir şekilde kolaylaşmıştır.¹³¹ Benzer yakınmalar olsa da XVII. yüzyılın ortalarına gelinmişti ve siyasi, ekonomik, sosyal durum XVII. yüzyıl başlarından farklıydı. Deyim yerindeyse, projeye siyasi ve dinî otoritenin, ilk zamanların tersine, blok bir destek mevcuttu. Büyük yangın, devlet otoritesinin iktisadi ve siyasi gücü, ticari bir merkez olan ve Hristiyan-Yahudi-Müslüman nüfustan oluşan Eminönü'nün Müslümanlaştırılması gayesi, Yeni Cami Külliyesi'nin "küllerinden doğmasına" zemin hazırlamıştır. Aynı dönemde yazılan metinler dahi bu imkânların işaretlerini taşır. Haksız istimlakler ve siyasi mücadeleler sonucunda "zulmiye" sıfatı yakıştırılan ilk bâni Safiye Sultan'ın tersine, itirazlar benzer olsa da ikinci bâni Hatice Turhan Sultan "adliye" olarak anılacaktır.¹³²

Yapının Davud Ağa ve Dalgıç Ahmed Ağa'dan sonra üçüncü mimarı devrin Başmimarı Mustafa Ağa'dır. XVII. yüzyılın üç önemli mimarı aynı yapıda birleşmektedir. Külliye; cami, hünkâr kasrı, türbe ve çarşıdan (Sultan Çarşısı ya da Mısır Çarşısı) oluşmaktadır. Silahtar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın bahsettiği darülkurra, sıbyan mektebi ve sebilhaneler ile muvakkithanenin yapılıp yapılmadığı ya da yapıldıktan sonra neye dönüştüğü tartışmalıdır.¹³³

Cami, Sinan'ın üst örtü sistemi bakımından Şehzade Camii'nde uyguladığı, Sedefkâr Mehmed Ağa'nın Sultanahmet Camii'nde devam ettirdiği, ana hatları itibarıyla bir büyük kubbe ve onun altında dört yarım kubbeden oluşur. Araştırmacılar bu kurgunun 1597'de öngörülen Davud Ağa tarafından belirlendiği yönünde kanaatlere sahiptirler. Açıklama mealen şu şekildedir: Pencere altına kadar örülmüş olan duvarlar üzerine inşa edilen caminin ana kurgusu ilk plana, en azından, çok yakın olmalıydı. Bu cami-külliye ile birlikte, artık hanedan mensuplarının bu ölçülerde büyük cami yapma geleneği de son bulacaktır. Bu anlamda cami, İstanbul'un "klasik dönem izleri taşıyan" son anıtsal eseridir, denebilir. Turgut Cansever bu izlere Üsküdar Yeni Valide Camii'ni de ekleyerek şöyle der: "Eminönü Yeni Camii (1597-1663) ile III. Sultan Ahmed'in annesi adına yaptırdığı Üsküdar Yeni Valide Camii (1710), Sinan'ın, varlığı sürekli oluşum halinde telakki eden, yeni yer ve şartlar içinde yeni meseleleri çözümleyen bir mimari

oluşturma iradesiyle ilişkili son Osmanlı eserleri olarak zikredilebilir."¹³⁴

Külliyenin en etkileyici yapılarından biri hünkâr kasrıdır. Planı Osmanlı "sivil mimarlığına" referans veren, günümüze kalan en önemli eserlerden biri olarak algılanır. Süslemeleri ise bir o kadar etkileyicidir.¹³⁵ Türbe de son derece görkemli bir yapıdır. 15 metreden büyük çapı olan bir kubbeyle örtülüdür. O kadar büyüktür ki Valide Hatice Turhan'ın yanı sıra oğlu IV. Murad, XVIII. yüzyıl padişahları II. Mustafa, III. Ahmed, I. Mahmud ve III. Osman ile çok sayıda hanedan mensubu bu türbede metfundur. Mısır Çarşısı olarak bilinen Sultan Çarşısı, Kapalıçarşı ve Mahmutpaşa'daki irili ufaklı yapılarla birlikte, İstanbul'un en önemli ticari yapıları arasındadır. XVI. yüzyıl ortasında Avratpazarı'nda Haseki Hürrem Sultan Külliyesi'nin ahşap dükkânları, Mihrimah Sultan'ın Edirnekapi'daki külliyesine eklenen dükkânlar Eminönü'nde Mısır Çarşısı'na evrilmiştir. Çarşı, kendi mimari kütlelerini dayatan muntazam ve sistemli bir müstakil yapıdır artık. L biçiminde bir yapı olan çarşının uzun kolunda karşılıklı 46 dükkân, kısa kolunda 36 dükkân, iki kolun kesişiminde altı dükkân yer alır. Yapının yer aldığı kalabalık bir ticari merkez olan Eminönü'nün gereği olarak XVII. yüzyıl sonlarındaki ticari etkinliğin seyrine işaret eden bir yapıdır. Bu itibarla, İstanbul'da Valide Han (1640) gibi bir yapıdan sonra Mısır Çarşısı gibi bir yapıyı gerekli kılacak koşullar oluşmuş olmalıydı.

Köprülüler ve Yapıları

XVII. yüzyılın ilk yarısında Sultanahmet Külliyesi'nden sonra Haseki Bayrampaşa Külliyesi, Üsküdar Kösem Sultan Külliyesi ve Eminönü Valide Külliyesi tamamlanmıştır. Deyim yerindeyse Haseki, Eminönü ve Üsküdar yapıya ve iskâna doymuştur. Yüzyılın ikinci yarısında ise karşımıza Köprülü ailesi ve onların himayesinde yapılan yapılar çıkmaktadır. Yeni ve güçlü sadrazam ailesinin bireyleri, kendilerini içerikleri küçük ama isimleri büyük "külliye"lerle göstermek istemektedirler. Çoğunun yer aldığı Divanyolu ise bu gösterinin en uygun mekânı olacaktır. Firuz Ağa Camii (1490), Atik Ali Paşa Külliyesi (1496-1497), Nişancı Mehmet Paşa Camii (1584-1588), Koca Sinan Paşa Külliyesi (1593-1594), Gazanfer Ağa Külliyesi (1593-1596), Kuyucu Murat Paşa Külliyesi (1606-1609) gibi öncelleri Fatih devrinden bu yana Divanyolu'nda görünmüşlerdi. Padişah

¹³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Yıldız, "1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili", s. 163-235.

¹³² Bkz. Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan*, s. 220-228.

¹³³ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 686; Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan*, s. 276-278.

¹³⁴ Cansever, *Mimar Sinan*, s. 400.

¹³⁵ Ayrıntılar için bkz. Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan*, s. 245-262.

52- Köprülü Külliyesi

IV. Mehmed (1648-1687) Edirne’de oturduğu için belki de imar faaliyetlerinin ve Divanyolu’nun biçimlenmesinin tek yetkilisi Köprülülerdi.

Köprülüler dönemi, 1656 yılında Mehmed Paşa ile başlamaktadır. Yaptırdıkları yapılar arasında Köprülü Mehmet Paşa Külliyesi (1660-1661), Kara Mustafa Paşa Külliyesi (1681-1691) ve Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi (1695-1702) vardır. Bu külliyelerin tamamı “türbeli medrese”dir.

Köprülü Mehmet Paşa Külliyesi (1660-1661) Divanyolu’nun en merkezî yerinde, Çemberlitaş’ın karşısındadır. Bânisi XVII. yüzyılın en meşhur sadrazamıdır. Ömrünün son yıllarında yapılmıştır. Yapı grubu içerik açısından iddiasız, konumu bakımından iddialıdır. Medrese, türbe, sebil, çeşme ve dükkânlardan oluşur. Avlu ve medresesinin sokağa bakan kanadı 1860’ta yol genişletmeleri sırasında kesilmiştir. Fazıl Ahmed Paşa (1661-1676), Köprülü Mehmed Paşa’nın oğlu ve ondan sonraki sadrazamıdır. Medresenin yanına Divanyolu üzerinde bir kütüphane yaptırmıştır. “Kubbeli ve kare planlı olan bu küçük yapının önündeki revakın üç gözünden ortada olanı, bir çıkıntı hâlinde ikiye bölünüyordu. Türünün ilk örneği olan bu şema,

bir sonraki yüzyılda çok tutulacaktı.”¹³⁶ Divanyolu gösterisi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Amcazade Hüseyin Paşa ile devam etmiştir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi (1681-1691), Divanyolu’nun ortalarında inşa edilmiştir. Medrese, darülhadis, sıbyan mektebi, sebil, açık türbe ve dükkânlardan oluşmuştur. Yapımına paşanın Viyana Seferi’ne çıkmadan önce başlanmış 1691’de oğlu tarafından tamamlanmıştır. 1957 yılında epeyce tadilat görmüş, türbe ve sebilin yerleri değiştirilmiştir.¹³⁷ Bu yüzyılda Köprülülerin son önemli eseri Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi’dir (1695-1702). Divanyolu’nun biraz ilerisinde Bozdoğan Kemerî’nin arkasındadır. Medrese, türbe, sebil ve kare planlı küçük bir kütüphaneden oluşur.

Sonuç

XVII. yüzyıl sonunda Eski Saray, Atmeydanı, Gümrük Kapanı ve Divanyolu inşa edilen yeni yapılarla yeni suretlere bürünmüşlerdir. Başka bir ifadeyle, fetihle birlikte başlayan süreçte XV. yüzyıl ve XVI. yüzyılın ilk

¹³⁶ Yerasimos, *İstanbul*, s. 354.

¹³⁷ Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmed Külliyesi*, s. 189.

53- Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi

yarısında konumu ve fiziki varlıklarıyla şehrin en görünür olan önemli merkezleri, XVII. yüzyılın sonunda artık yeni görünümlere sahiptirler. Süleymaniye Külliyesi ile Eski Saray ve çevresinin, Sultanahmet Camii ile Atmeydanı'nın ve Valide Camii (Yeni Cami) ile bugün, Eminönü Meydanı olarak bilinen Gümrük Kapanı'nın merkezî konumları güçlenmiştir. Bu üç abidevi yapı, imparatorluk İstanbul'unun, payitahtın yeni fiziksel çevre terkinde işaret taşları olmuştur. Mimar Sinan, Süleymaniye inşaatı için Eski Saray'ı "tarh" eylemiştir. Sedefkâr Mehmed Ağa ise Sultanahmet Camii'ni "Atmeydanı demekle maruf mesirede" yer alan bir "arsa-i a'lâ"da inşa etmiştir. Divanyolu ise küçük rical külliyesi ile baştan sona tezyin edilmiştir.

XVI. yüzyılın başlarında Yavuz Sultan Selim Külliyesi ile başlayan suriçi iskânı, Haseki, Şehzade, Süleymaniye, Mihrimah, Sokullu, Sultanahmet, Valide ve daha birçok külliye ve onların biçimlendirdiği türlü türlü imar biçimleriyle mamur edilmişti. XVII. yüzyılın sonuna gelindiğinde İstanbul'un surdışı semtleri de artık meskûn ve mamur idiler. Eyüp, Üsküdar, Beşiktaş ve Galata sahilleri artık onların imarına yön verecek büyüklü

küçüklü külliyele donatılmıştı. Bu yerleşim yerlerinin daha içeride olan semtleri de bu gelişmeden nasibini almışlardı.

İki yüzyıl süresince Yavuz, Kanunî, II. Selim, III. Murad, III. Mehmed, I. Ahmed, II. Osman, I. Mustafa, IV. Murad, İbrahim, IV. Mehmed ve II. Mustafa; Fatih ve II. Bayezid'le başlayan silsilenin ve o ya da bu şekilde şehir mekânının devamcıları olmuşlardır. Padişahlardan sonra Hürrem Sultan, Mihrimah Sultan, Nurbanu Sultan, İsmihan Sultan, Şah Sultan, Kösem Sultan ve Hatice Turhan Sultan şehir siyasetinin ve mekânının en önemli belirleyicileri arasına girmişlerdir. Sokullu Mehmed Paşa, Rüstem Paşa, Kara Ahmed Paşa, Semiz Ali Paşa, Hadım Mesih Paşa, Barbaros Hayreddin Paşa, Sinan Paşa, Piyale Mehmed Paşa, Kılıç Ali Paşa, Zal Mahmud Paşa, Hadım İbrahim Paşa, Şemsi Ahmed Paşa, Mesih Mehmed Paşa, Nişancı Mehmed Paşa, Cerrah Mehmed Paşa, Koca Sinan Paşa, Hadım Hasan Paşa, Kuyucu Murad Paşa, Ekmekçiöğlü Ahmed Paşa, Bayram Paşa ve daha birçok paşa, ağa, efendi ve çelebiler İstanbul'un imarında padişah ve hanım sultanları izler. Yapıları dolayısıyla bazen onlarla yarışır, bazen de olağan bir mütevazılığa

54- Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi

sahiptirler. Şüphe yok ki bu imar ve iskân hareketinin bazen olabildiğince görünür bazen izlerini bile sürmenin neredeyse imkânsız olduğu aktörleri mimarlar, kalfalar, ustalar ve işçilerdi. Yapıların yanı sıra biçim tercihlerinin, malzeme tedarikinin, iş gücü dolaşımının ve inşaat masraflarının ve dolayısıyla İstanbul'un inşa edicisidirler. Acem Ali, Sinan, Davud, Dalgıç Ahmed, Sedefkâr Mehmed, Kasım, Mustafa ve daha birçok mimar; bânilerin, hamilerin ve üstatların himayelerinde iş görmüşlerdir.

Şehir mekânları ve yapıları ekonomi, siyaset, rekabet, maharet ve tercihlerin sahnesidir. İstanbul XVI. ve XVII. yüzyıllarda bunlardan nasibini ziyadesiyle almış, her devrin değişen koşullarında şekillenmiştir. Bu dinamik karakteri İstanbul'u Müslüman olan ve olmayan dünyanın en önemli merkezi hâline getirmiştir.